

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Радянська соціальна політика і емансипація жінок
у 1920-1930-ті рр.»

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Гавриляк Катерина Павлівна

Керівник: к. і. н., доц.
Любавський Роман Геннадійович

Рецензент: к. і. н., ст. викладач
Захарченко Євген Юрійович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОБРАЗ НОВОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ	9
1.1 Образи жінки у радянських агітаційних плакатах.....	9
1.2 Від "хреста материнства" до "щасливої радянської матері".....	20
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ І КОНТРОЛЬ	27
2.1 Охорона матері і дитинства в УСРР.....	27
2.2 Радянська політика щодо абортів.....	35
РОЗДІЛ 3. ЖІНКИ ТА ФОРСОВАНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ	44
3.1 Гендерні відносини у радянській промисловості.....	44
3.2 Жінвідділи	49
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	59

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена тим, що проблема формування нової радянської жінки була однією із ключових для радянської влади. Партійні діячі та чиновники докладали значних зусиль, щоб сформувати образ нової радянської жінки, здійснити «революцію побуту», звільнити жінок від «кухонного рабства». Радянська влада виступала активно за права жінок, у своїх плакатах і гаслах підкреслювала зміни у статусі жінки, що відбулися після приходу до влади більшовиків. Разом з тим, влада намагалася перевиховати жінку, соціалістичні гасла вона маскувала як гасла з емансипації жінок. З початком форсованої індустріалізації влада все більше розглядала жінок як людський ресурс. Історія радянських жінок знаходиться не перетині політичної, соціальної та економічної історії. В міжвоєнний період ці точки дотику є найбільш виразними. Проте у їх вивченні до сьогодні лишається чимало історіографічних лакун. У радянській Україні праці з історії жінок зводилися головно до обслуговування потреб комуністичної пропаганди через уславлення соціальної політики радянської влади. Виразною особливістю радянського наративу було творення моделей радянської жіночності на прикладах міфологізованих біографій (наприклад, Паша Ангеліна) радянських героїнь. Сучасні дослідники і дослідниці прагнуть подолати ці обмеження. Вони ставлять питання про те як самі сучасники та сучасниці подій оцінювали своє становище, яким був обрах жінок у літературі, візуальному мистецтві тощо. Тому сьогодні важливо комплексно дослідити проблеми радянської соціальної політики щодо жіноцтва у 1920-1930-ті рр.

Об'єктом дослідження є радянська соціальна політика щодо емансипації жінок у 1920-1930-ті рр.

Предметом дослідження є образ нової радянської жінки, абортна політика радянської влади та діяльність жіночих відділів.

Хронологічні межі роботи становлять 1920-1930-ті рр. Вибір цього періоду зумовлено тим, що саме в ці десятиліття радянські соціальна політика щодо жінок була найбільш радикальна.

Територіальні межі роботи охоплюють межі УРСР.

Історіографію проблеми можна розділити на радянську, сучасну та зарубіжну.

Роботи радянських дослідників тенденційно висвітлюють становище жінок як таке, що невпинно змінювалося на краще¹. У фокусі радянських дослідників годі шукати розмаїття жіночих досвідів у вирі модернізації. Жіноча у їх роботах історія зводилась до окремих сюжетів про покращення матеріального становища та збільшення політичної активності жінок.

При характеристиці сучасної української історіографії насамперед слід зазначити, що у перші роки незалежності України тема радянської соціальної політики щодо жінок не отримала нового переосмислення. Це пов'язано із тим, що історики перш за все прагнули досліджувати проблематику, пов'язану із національним будівництвом, визвольними змаганнями українського народу тощо. Проте з 2000-х рр. дослідження жіночої історії поступово ставала все більш звичними для вітчизняної історіографії. У 2010 р. було створено Українська асоціацію дослідниць жіночої історії. З того часу побачило світ низка праць, що задавали тренд у вивченні радянської жіночої історії. Сучасні українські науковці здебільшого звертають увагу на соціальні та політичні аспекти становища жіноцтва в 1920-1930-ті рр. Тут варто відзначити роботи К. Кобченко² та Н. Нагорної³, М. Вороніної⁴. Важливою спробою комплексного

---

¹ Березіна З. Жінки Радянської України – активні будівники комунізму. Київ: Промінь, 1954.

² Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження». 2016. № 2. С. 56-72; Кобченко К. Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СРСР у 1920–1930 рр. // Українознавчий альманах. 2010. Вип. 4. С. 106–115.

³ Нагорна Н. Соціальні виміри політики більшовиків щодо емансипації жінок у 1920-х роках (на матеріалах компартійних відділів для роботи серед робітниць і селянок УСРР). 2011. № 6. С. 128 – 136.

⁴ Вороніна М. Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20–30-ті рр. ХХ ст.). // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». Вип. 33. Харків, 2008. С. 147– 153.

дослідження історії жінок у радянський період є колективна монографія «Українські жінки у горнілі модернізації¹». Автори цього видання звертають увагу на особливості гендерної політики радянської влади, звертають увагу на політичні, соціальні та економічні її складові. Важливою є джерелознавча робота О. Лабур. Авторка аналізує потенціал джерел, насамперед еґо-документів, авторами яких були представниці жінвідділів². Справжньою подією стала поява видання «Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації» під науковою редакцією О. Кісь³.

Важливим є праці західноєвропейських та американських науковців.⁴ Вони пропонують загальний погляд на радянську соціальну політику і статус жінки в соціалістичному суспільстві. Ці праці написані переважно на російському матеріалі, загальні їх висновки, як можна припустити, є цілком релевантними для українського радянського суспільства. На це звертає увагу О. Лабур. На її думку, висновки західних науковців можуть бути корисними, оскільки вони ще з 1970-х рр. репрезентують підходи соціальної історії і зорієнтовані на вивчення не лише життя та діяльності видатних діячок а й фабричних робітниць, селянок тощо. Західні вчені широко розробили концепт «нова жінка», який мав уособлювати відмінні від традиційних емансипаційні партики жінок. Наприклад, робота Л. Кіршенбаум містить цінний для нашої теми огляд становлення системи охорони матері і дитини в СРСР⁵. Робота Р. Стайтса присвячена аналізу встановлення комунікації між більшовиками та жінками, еволюції ставлення партійних діячів до жіночого руху. Особливу цінність для нашого дослідження є книга В. Голдман, присвячена гендерним відносинам у радянській індустрії (1917-1937 рр.). Ця книга є однією із засадничих у цій темі.,

---

¹ Українські жінки у горнілі модернізації / ред. О. Кісь, Харків: Клуб сімейного дозвілля 2017.

² Лабур О. Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. // *Сторінки історії* : зб. наук. пр. К., 2014. №. 37. С. 117– 127.

³ Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023

⁴ Rossi E. The Emancipation of Women in Russia before and after the Russian Revolution. URL: <https://www.marxist.com/emancipation-women-russia.htm>; Evans B. Bolshevik Women. New York and Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997.

⁵ Kirschenbaum L. Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917-1932. Psychology Press, 2001.

У фокусі дослідника соціальна історія радянських жінок-працівниць у 1930-х рр. Це розповідь про глобальні зміни, що відбулися в процесі тендерного реструктурування радянської економіки, коли частка жінок у складі робітничого класу надзвичайно зросла. В. Голдман звертає увагу на особливість радянської модернізації. Вона відзначає, що у жодній іншій країні світу чисельність жінок-працівниць не зростала так швидко за такий короткий час. Жінки поповнювали лави найманих робітників у традиційно «чоловічих» галузях, похитнувши сформовану ієрархічну структуру робочої сили. Робітникам-чоловікам довелося переглянути свої упередження щодо «жіночої» і «чоловічої» роботи, ролі жінок на виробництві¹.

Джерельна база дослідження різноманітна. Першу групу джерел складають законодавчі документи радянської влади. Їх аналіз дозволяє виявити динаміку змін у радянській політиці щодо нормування медичного забезпечення жінок (наприклад, заборона абортів). Важливими для вивчення теми є публікації ідеологів жіночого руху в СРСР, зокрема О. Колонтай. У них відображено основні параметри «нової радянської жінки». Важливим для вивчення теми були періодичні видання. Вони містять побутові замальовки та репортажі з місць. Варто зауважити, що, як правило, зміна курсу соціальної політики радянської влади супроводжувалася відповідними публікаціями та псевдо дискусіями, що розгортались на сторінках видань. Це є показовим та дозволяє вивчити як зміну риторики так і аргументацію влади. Окрім цього на сторінках преси висвітлювався перебіг профспілкових конференцій. Їх аналіз дозволяє виявити як «жіноче питання» поступово виключали з денної повістки як окреме питання, намагалися розчинити його серед інших аспектів партійної роботи.

Для вивчення образу нової радянської жінки важливим джерелом були агітаційні плакати. Слід відзначити, що зміст радянського проекту модернізації якраз багато в чому й відображав намір щодо розширення візуального в культурі. Зір, а точніше, позиція спостерігача, тобто людини, що має візуальний досвід

---

¹ Goldman W. Women, the state and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

відігравав найважливішу роль у виробництві радянського модерного суб'єкта. Глядацьке сприйняття в той час політизувалося в певному культурному та історичному контексті, радянська видовищність унаочнює візуальні об'єкти, які призначені для розглядання. Тим самим у результаті цілеспрямованої культурної політики виникає специфічний візуальний «лексикон» епохи, втілюваний в образотворчому мистецтві. Зокрема в плакаті.

Вагому частину джерельного корпусу є діловодна документація регіональних відділів комісії з охорони матері і дитини, що відклалася в архівних фондах комуністичної партії України. Наприклад, зведення про настрої робітників відображають наявність сталих гендерних стереотипів у радянській промисловості. Показово, що влада прагнула складати такі звіти, щоб мати реалістичне уявлення про те, що відбувається на місцях. Це свідчить про те, що навіть в умовах тоталітаризму влада зважає на суспільні настрої. Для нашого дослідження таке джерело є цінним адже там зафіксовано думки та рефлексії жінок. На сторінках цього джерела вони постають не бездумними «гвинтиками» суспільства, а особами, що рефлексують.

Метою дипломної роботи є дослідити більшовицькі ідеї щодо емансипації жінок та їхнє практичне втілення

Для досягнення мети було поставлено такі дослідницькі **завдання**:

- Проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми;
- Виявити основні маркери образу нової радянської жінки;
- Проаналізувати еволюцію абортної політики радянської влади;
- Дослідити діяльність жінвідділів;
- Дослідити особливості гендерних відносин в радянській промисловості;
- Проаналізувати радянську політику щодо охорони матері і дитини.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах полідисциплінарного підходу. Антропологічний підхід передбачав залучення підходів історії повсякденності. Вивчення щоденного виміру залучення жінок на виробництво дозволило виявити розриви між пропагандою та дійсністю. Аналіз

образів нової радянської жінки на плакатах було здійснено за допомогою імагології. Для досягнення поставлених завдань також було використано принципи історизму та об'єктивності, історико-системний підхід, метод структурно-функціонального аналізу. За допомогою принципу історизму вдалося дослідити специфіку та розвиток радянської політики щодо жінок. Для верифікації різних типів джерел використано принцип об'єктивності. Залучення історико-системного підходу пов'язане з дослідженням процесу створення мережі жінвідділів. Аналіз європейського та радянського дискурсів про материнство стала можливою завдяки використанню методу історичної компаративістики.

Наукова новизна роботи полягає в спробі комплексного дослідження радянського емансипаційного проєкту на рівні образів та повсякденних практик.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ОБРАЗ НОВОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ

1.1. Образи жінки у радянських агітаційних плакатах

За допомогою пропаганди більшовики намагалися встановити панування власної інтерпретації минулого, сьогодення і майбутнього утвердити свій владний наратив, а також поширити серед населення нові категорії сприйняття навколишньої дійсності. Політичні плакати були ефективним інструментом впровадження більшовизму. Нові образи більшовицьких героїв - робітник, селянин і червоноармієць - незабаром стали архетиповими фігурами, іконами СРСР. Як і на православних іконах, герої (святі) і вороги (диявол і його поплічники) були з примітною послідовністю стандартизовані, як у каталозі зразків або оригіналів православного мистецтва. У 1919 році іконографічні зображення героїв-чоловіків широко використовувалися в політичних плакатах, святковому оформленні та монументальній скульптурі. Ікони героїв-чоловіків художники створювали швидше і легше, ніж жіночі образи. Вражає як мало жіночих образів з'являється в радянському політичному мистецтві до 1920 року. Вони представлені алегоричними фігурами, що уособлюють абстрактні поняття (наприклад, свобода, незалежність, знання, мистецтво, історія) або зображуються як бідні жінки, історія) або зображуються як медсестри чи жертви Білої армії. До 1920 року у візуальній пропаганді рідко зустрічаються образи селянок і робітниць. Ленінський план пропаганди в монументальній скульптурі ілюструє цей факт: серед понад 40 "героїв", зображених у пам'ятниках, було лише дві жінки¹.

Нечасте використання жіночих образів у більшовицькому політичному мистецтві примітне, оскільки пов'язане з відходом від магістральних дореволюційних візуальних традицій. Як і царські політичні плакати Першої світової війни, більшовицькі плакати громадянської війни зображували світ, що складається лише з чоловіків. Лише на початку 1920-х років художники стали зображати самотні образи робітниць і селянок. Іноді алегоричні жіночі постаті

---

¹ White St. The Bolshevik Poster. New Haven, Conn.; London: Yale University Press, 1988, p. 59.

все ще з'являлися на плакатах 1920-1921 років, проте, дедалі частіше образи робітниць і селянок у знайомому одязі витісняли величні постаті в класичному вбранні, що символізували свободу і знання. Замість алюзій на епоху республіканського Риму, плакати пропонували глядачеві образи суспільства, в якому працюючі робітниці і міцні селянки будували соціалізм нарівні з чоловіками¹. Хоча зображення жінок з'являлися значно рідше, ніж чоловічі образи нового режиму, їхня наявність слугує важливим показником офіційної орієнтації на ієрархічну систему взаємовідносин. Гендерні образи, по суті, уособлювали проблеми домінування і субординації - головні проблеми в Російській імперії часів громадянської війни, коли традиційна ієрархія була піддана сумніву, а нова ще не була сформована. Трансформація зображення жінок відповідала пануванню нової більшовицької візуальної мови, яка надавала виразності концепції колективної ідентичності, що ґрунтувалася на класі та гендері².

Деякі з перших жіночих образів, створених після революції, виконували функцію алегорій. Основним джерелом натхнення при створенні жіночих алегоричних фігур була неокласична традиція Французької революції. Більшовики приділяли особливу увагу історії цієї революції; вона слугувала ключовим елементом їхнього нарративу про світову історичну боротьбу за свободу, а також джерелом символів та образів для втілення нових політичних ідей. Після повалення царату жіночі алегорії стали знову використовуватися для втілення абстрактних ідей. Наприклад, протягом 1917 року на демонстраціях в Петрограді була присутня жінка, яка зображувала свободу. Вона стояла перед Державною Думою, вдягнена в античне вбрання, тримаючи порваний ланцюг у руках. Через рік, також на Першотравень, у Петрограді з'явилася жінка в римській туніці, яка тримала факел у правій руці і стояла в колісниці, запряженій кіньми. Схожі демонстрації відбувалися на травневих святах 1919 року і ходах 7

---

¹ Stites R. *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978. p. 135.

² *The Soviet Political Poster. 1917–1980: from the USSR Lenin Library collection*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books. 1985. p. 74.

листопада 1918 і 1919 року. Варіанти жіночих алегоричних фігур Свободи і Незалежності також з'являються на політичних плакатах і в монументальній скульптурі. Відомий радянський плакат Л. Радіна "Сміливо, товариші, в ногу!" (лютий 1919 року) зображує жінку в класичному вбранні та головному уборі, що нагадує фригійський ковпак. У її правій руці - гвинтівка, у лівій руці - прапор. Постать дуже нагадує картину Ежена Делакруа "Свобода, що веде народ на барикади" (1830), на якій зображено жінку з напівоголеними грудьми, що тримає гвинтівку і прапор.

Радянська версія Свободи менш агресивна, ніж французька: навколо неї - уламки старого режиму, а не мертві тіла, і, що важливо, два кремезні робітники захищають її з обох боків. На вставці по краях плаката зображені сцени з робітниками. На одній із них робітник і селянин тиснуть один одному руку. Образи та композиція ілюструють спробу художників у 1918-1919 роки синтезувати різні стилі та семантичні системи візуальної репрезентації. У перші післяреволюційні роки жіночі синкретичні образи з'являються на плакатах і святкових ходах як репрезентації мистецтва, історії та знання. Плакат "Союз робітників і науки" 1919 року зображував вродливу молоду жінку з лавровим вінком у волоссі і цілеспрямованого молодого чоловіка, що йде до неї. Обидві фігури стоять на стопці книг.

На початку 1920-х рр. радянська пропаганда полишила класичні теми і звернулася до конкретної візуалізації соціальних категорій і понять. Замість образів, інспірованих міфічним, класичним, літературним чи релігійним контекстом, вони розробляли графічні пояснення класової сутності абстрактних ідей та специфічні класові атрибути соціальних груп. Капітал більше не був змієподібним монстром, з'являючись товстуном у циліндрі та з сигарою, а герої та вороги мали чіткі візуальні маркери, наприклад, молот і ковадло в робітника, серп у селянина, сигара в капіталіста¹.

¹ Авраменко А.В. Радянський плакат 1920-1930-х рр. як засіб пропаганди // Наукові записки НаУКМА. 2010. Т. 101 : Теорія та історія культури. С. 66-72.

У середині 1920-х років Вячеслав Полонський, впливовий літературознавець та історик, піддав критиці тип алегоричного та символічного зображення¹. Він заявляв, що переважання символів та алегорій на плакатах було наслідком "буржуазної свідомості тих художників, які вийшли з буржуазного класу, і які разом із технікою привнесли чужий підхід до інтерпретації агітаційної літографії". Нарешті більшовики змогли звільнитися від буржуазного впливу, від алегорій і символізму та "звернутися до тем простих і зрозумілих глядачам, на яких і був орієнтований плакат". Найбільш значущою фігурою візуальної мови, що залишалася частиною стандартної іконографії до 1930-х років, був гордий робітник, уособлення пролетаріату, що переміг. В образі робітника підкреслювалися його класові атрибути: він майже незмінно був ковалем, зазвичай зображувався стоячи, часто з вусами (але не з бородою - атрибутом патріархального селянства), у шкіряному фартусі та чоботях. Іноді він тримав кувалду в правій руці; на інших зображеннях він піднімав кувалду для удару по ковадлу².

Радянські художники не створювали аналогічного жіночого образу (образу робітниці) до 1920-го року. Того року з'явилося три важливих плакати, що зображували робітниць, чий вигляд і чийі заняття багато в чому повторювали вигляд і заняття робітника. Один із цих плакатів, "1-ше травня - всеросійський суботник", був створений відомим плакатистом Дмитром Моором, майстром свого жанру, чийі плакати мали колосальний вплив. Його плакат, приурочений до 1 травня 1920-го року, зображував чоловіка і жінку біля ковадла; жінка тримає шматок розпеченого металу в щипцях, чоловік піднімає молот для удару по ньому. Позаду них - інші робітники, поїзд, фабрика. За винятком спідниці та зачіски все в жіночій фігурі копіює зовнішній вигляд робітника. Плакат Моора був випущений накладом у 30 000 примірників. Два інших значущих плакати з подібним зображенням робітниці з'явилися 1920 року. Плакат Миколи Когоута "Зброєю ми добили ворога" був надрукований великим накладом - 50 000. Як і

¹ Кобченко К. Емансипація у дзеркалі пропаганди: жіночі образи радянських плакатів 1920-1930 рр. / Центр СУА з жіночих студій в УКУ. <http://surl.li/syonb> (доступ 20.03.2024)

² White St. The Bolshevik Poster. New Haven, Conn.; London: Yale University Press, 1988. P. 78.

Моор, Когоут зобразив чоловіка і жінку біля ковадла; у них однаковий одяг і рівні сили, проте жінка знову зображена в підлеглому становищі, як помічниця коваля. На третьому плакаті "Що дала жовтнева революція робітниці та селянці" жінку зображено в ковальському фартусі, з молотом у руці та серпом, що лежить біля її ніг. Вона вказує правою рукою на будівлі з написами "Будинок матері", "Бібліотека", "Клуб робітниць" тощо. Тираж плаката становив 25 000 примірників. Усі три плакати, особливо два останні, масово перевидавалися в ті роки. Цей образ був поширений по всій території СРСР, універсальний для сприйняття¹.

Плакати репрезентували новий образ візуальної мови: образ робітниці, жіночий аналог чоловічої фігури, представниці робітничого класу. Дивно, але лише два з половиною роки потому більшовики створюють образ політично грамотної робітниці. До цього часу існувало дуже мало реалістичних зображень жінок. Вибір образу робітниці, помічниці коваля, мав здивувати сучасників, які очікували реалістичного або типового зображення. Образ робітниці не був у новинку. До початку Першої світової війни майже третину всієї промислової робочої сили становили жінки, тисячі з них прийшли на фабрики в період з 1914 по 1917 рік. Плакат Першої світової війни "Все для війни! Підписуйтеся на 5½% військову позику", випущений царським урядом у період кампанії із залучення людей до придбання облігацій військових позик, зображував жінку, що стоїть біля токарного верстата. Це досить незвично, оскільки не так вже й багато жінок було задіяно в роботі на токарному верстаті; більшість робітниць працювали в текстильній і харчовій промисловості. Однак більшовицький образ жінки - помічниці коваля - був ще менш звичним. Жінок важко було уявити такими, що працюють у сільських кузнях або в "гарячих", тобто плавильних заводських цехах².

---

¹ Кобченко К. Емансипація у дзеркалі пропаганди: жіночі образи радянських плакатів 1920-1930 рр. / Центр СУА з жіночих студій в УКУ. <http://surl.li/syonb> (доступ 20.03.2024)

² White St. The Bolshevik Poster. New Haven, Conn.; London: Yale University Press, 1988. P. 94.

Характеристики коваля, міфологічно властиві лише чоловікам, тепер візуально (на плакатах) передавалися жінкам. Робітниця зображувалася як копія чоловіка. Вона набувала спеціальних умінь, асоціюючись із чоловіком. Будучи аналогом коваля, вона отримала його символічні атрибути. Саме так жінки набули героїчного статусу в більшовицькій системі значень. Плакати, що зображували чоловічі та жіночі "версії" героя-робітника, несли ще один сенс із гендерного погляду. Додавання робітниці до образу переможного пролетаріату було покликане посилити тему панування робітничого класу і диктатури пролетаріату. На одному смислового рівні плакати репрезентували міфічну здатність робітника переробити світ, викувати щастя і свободу. На іншому рівні спільне зображення чоловіка і жінки виражало відносини панування: коваль очевидним чином домінує, жінка - його помічниця. Панування чоловіка візуально пов'язане з пануванням пролетаріату¹.

Образ жінки - помічниці коваля, що несподівано з'явився 1920 року, зникає з початком непу. І лише в другій половині 1920-х років героїчні робітниці, що нагадували робітниць 1920 року, зрідка з'являються на політичних плакатах. Відомий плакат Адольфа Страхова "Розкріпачена жінка - будуй соціалізм!", на якому була зображена робітниця з червоним прапором, вийшов у Харкові 1926 року до Міжнародного жіночого дня. Жінка з вольовими, красивими рисами і рішучим виразом обличчя, зображувалася в косинці (зав'язаній на потилиці, як заведено серед робітниць) і з червоним прапором у руках, стала найпотужнішим образом робітниці в період непу².

Загалом жінки на політичних плакатах займали скромне становище, як і в політичному житті. Партія твердо відкинула спроби створити рух за незалежність жінок, оскільки він поставив би пріоритет гендеру перед класом. Лише жіночі організації під прямим управлінням партії отримали частковий

---

¹ Кобченко К. Емансипація у дзеркалі пропаганди: жіночі образи радянських плакатів 1920-1930 рр. / Центр СУА з жіночих студій в УКУ. <http://surl.li/syonb> (доступ 20.03.2024)

² Канівець А. «Нова» VS «стара» жінка в українському кінопросторі 1920-х – початку 1930-х років / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023. С. 118.

дозвіл партійного керівництва. У період з 1918 по січень 1924 року жінки, за рідкісним винятком, не обіймали керівних посад у партійних органах (ЦК, Оргбюро, Політбюро і Секретаріат). У 1924 році в партії було лише 8,2% жінок від загального складу, переважно це були городянки. Аналогічна тенденція спостерігалася в уряді. До 1926 року жінки становили лише 18% депутатів міських рад і 9% депутатів сільрад¹. Однак через кілька місяців у зображенні жінок відбувається важлива зміна: у сталінській іконографії, що формувалася, жіночі образи вперше посідають центральне місце. Проте не можна проводити прямий взаємозв'язок між участю жінки в політичному житті та її присутністю в політичному мистецтві. Існували деякі паралелі між образами, створюваними в політичному і соціальному контекстах. Однак ці зв'язки не можна зводити до наявності або відсутності жінок у радянській політиці. Між політичними реаліями та гендерними зображеннями існували складні відносини, що ілюструється прикладами репрезентації селянки.

Недостатня підтримка більшовиків на селі багато в чому пояснювалася стриманим ставленням партії до селянства. У теорії та практиці більшовики сприймали селян насторожено й вороже, однак, визнаючи необхідність певної співпраці з величезним сільським населенням, Партія поспішила проголосити "диктатуру пролетаріату і селянської бідноти", і навіть селяни-середняки були визнані "підходящими", хоча й не цілком стабільними союзниками нового режиму. Спочатку радянське політичне мистецтво візуально репрезентувало союз у вигляді двох постатей, що стоять поруч: робітника коваля з молотом, у шкіряному фартусі та в чоботях, і бородатого селянина із серпом, у сорочці та домотканих штаних. Незважаючи на відсутність централізованої координації виробництва плакатів, постаті коваля і селянина повторювалися знову і знову з незначними змінами залежно від географічного положення та винахідливості художника². Безліч плакатів із цим сюжетом з'явилося в громадянську війну,

---

¹ Rigby T.H. Communist Party Membership in the U.S.S.R. 1917–1967. Princeton: Princeton University Press, 1968. P. 38.

² Кобченко К. Емансипація у дзеркалі пропаганди: жіночі образи радянських плакатів 1920-1930 рр. / Центр СУА з жіночих студій в УКУ. <http://surl.li/syonb> (доступ 20.03.2024)

починаючи з відомого плаката Аспіта до першої річниці революції листопада 1918 року "Рік пролетарської диктатури". Селяни з'являються на радянських плакатах, починаючи з 1918 року, проте, аж до 1920 року зображення селянки виникають дуже рідко. Багато в чому ця тенденція продовжує традицію зображення суто чоловічих образів, характерну для царського уряду в період Першої світової війни¹.

І хоча на плакатах 1918-1919 років трапляються окремі зображення селянок, лише на початку 1920 року радянські художники почали створювати роботи з характерним образом селянки, які згодом перевидавалися. Образ, використовуваний на першотравневих плакатах 1920 року, багато в чому спирався на стиль зображення селянок, характерний для лубочного мистецтва в Першу світову війну - наприклад, як на плакаті Малевича "Йшов австрієць у Радзівілли". Відомий першотравневий плакат Миколи Кочергіна "1-е травня 1920 року" - приклад запозичення образу, створеного Малевичем, у радянському політичному мистецтві. На плакаті Кочергіна три постаті, зображені в профіль, упевнено переступають через уламки старого режиму (корону, царську символіку). Робітника з молотом на плечі супроводжує з одного боку - бородатий селянин із косою, а з іншого (на передньому плані) - повногруда селянка. Вона вдягнена в хустку, сорочку та спідницю з фартухом, у її руці - серп. Цей плакат - класичний приклад ранньої більшовицької іконографії. Симпатична селянка з'являється і на інших плакатах 1920 року і пізніше. Так, плакат Івана Сімакова "Хай живе пролетарське свято 1-е травня", створений у травні 1921 року, зображує фігуру селянки, практично ідентичну зображеній на плакаті Кочергіна.

На відміну від робітниці, чий образ з'являвся лише в символічному, позитивному контексті, образ селянки фігурував у різних візуальних ситуаціях. Іноді образ подавався в сатиричному ключі. У цих випадках зображення селянки набувало негативних конотацій². Приклади цього типу - плакати, створені

---

¹ Stites R. The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978. P. 39.

² Авраменко А.В. Радянський плакат 1920-1930-х рр. як засіб пропаганди // Наукові записки НаУКМА. 2010. Т. 101 : Теорія та історія культури. С. 70.

"Вікнами Зростання", унікальною формою сатиричного політичного мистецтва, що поєднувала "функції плаката, газети, журналу та інформаційного бюлетеня"¹.

Подвійне використання образу селянки відображає підспудну ворожість більшовиків до селянства загалом. Фактично не існувало жодного однозначно героїчного образу селянки. Навіть образ гордої селянки не усував асоціації з бабою, яку зневажали політизовані жінки. Радикальний відхід від цих образів і асоціацій відбувається тільки 1930 року, коли різко набирає обертів процес колективізації. Лише тоді радянські художники створили абсолютно новий, однозначно героїчний образ селянки - молодої, напористої, енергійної, працюючої колгоспниці, стрункої, з невеликими грудьми, героїні, яка веде селян шляхом до колективізації.

Що ж пояснює типаж образів, створених у ранній період радянського політичного мистецтва? Як бачимо, більшовицька візуальна пропаганда почалася з алегоричного зображення жінок. Така зміна була частиною загальної тенденції відмови від алегорії, що ознаменувала перемогу ідеології класу над ідеологією громадянства у візуальній пропаганді. У перші післяреволюційні роки - період запеклої боротьби за фіксацію значень, - більшовики прагнули встановити гегемонію власної інтерпретації історії та політики. Їм було необхідно створити образи, які б відповідали більшовицькому етосу, проте ці образи також мали відповідати культурним традиціям художників, чиновників, митців².

Культурні традиції були, зрозуміло, вкрай різноманітними і включали безліч елементів із різних джерел. Деякі з ранніх них радянських художників спиралися на західноєвропейські традиції політичного мистецтва, звідки вони черпали різноманітні символи та алегоричні фігури. Однак лише невеликий прошарок освічених громадян міг "прочитати" ці символи, принаймні всі їхні сенси. Для партії, метою якої було донести інформацію до широких мас

---

¹ White St. The Bolshevik Poster. New Haven, Conn.; London: Yale University Press, 1988, 62.

² Андрейканіч А. Антологія українського плаката першої третини ХХ століття. Косів: Видавничий дім «Довбуш», 2012 С. 5-6.

населення, такі образи були неприйнятними. Радянські художники створили нові образи, більш доступні для середнього глядача. Нові образи робітниці та селянки також ґрунтувалися на міфології - міфології народної культури. Міфологічні елементи фольклору і народної мови поєднувалися із сучасною політичною ідеологією, формуючи спеціальну візуальну мову для досягнення незнайомого досвіду революції та громадянської війни. Саме комбінація народної міфології та політичної ідеології надала більшовицькій пропаганді ефективності.

Нові ікони робітника і селянина (жіночі та чоловічі) функціонували як символи візуальної пропаганди. Для їхнього розуміння не було потрібно спеціальних знань у галузі античності та класичної міфології, на відміну від образів, заснованих на неокласичній традиції. Проте вони були символами - героїчних соціальних груп, які, відповідно до більшовицького владного нарративу, здійснили Жовтневу революцію і заклали основи соціалізму. Образ коваля був покликаний відобразити те, що значить бути робітником, а в разі його помічниці - що значить ділити славу тих, хто належить до обраного класу. На відміну від зображень 1930-х років, ці образи не були моделями для наслідування. У них була інша функція - надати візуального значення картині світу, що лежить в основі концептів класу і класової боротьби, а також визначає гендер у класових рамках¹.

Отже, іконографічні образи робітників і селян слугували не тільки для перекроювання соціального і політичного світу, а й для репрезентації гендерних відносин. Робітниця, аналог робітника, мала всі іконографічні атрибути пролетарського класу. Проте існувала принципова відмінність. Вона була помічницею коваля і тримала шматок розпеченого металу на ковадлі-алтарі, тоді як він (коваль) виковував з нього новий об'єкт-світ. Вона допомагає в процесі творення, проте справжній творець - він. Чоловік - коваль-жрець народної традиції; жінка - лише відображення його сяйва. У цих образах гендерне і

---

¹ Канівець А. «Нова» VS «Стара» жінка в українському кінопросторі 1920 – початку 1930-х рр. / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, інтерпретації. Львів: Центр Міської історії, Інститут Народознавства НАН України, 2023, 117.

класове домінування тісно переплітаються. Прочитання образів, як і книжок, може бути непередбачуваним. Зображення, покликані підкреслити класову ідентичність, також мимоволі висловлювали ідеї гендеру та гендерних відносин. Незалежно від офіційних і мистецьких цілей політичне мистецтво транслювало неоднорідні ідеї. Плакати та інші форми візуальної пропаганди створили комплексну, потужну форму політичного дискурсу для суспільства, в якому старі уявлення були зруйновані, а нові перебували на стадії становлення.

1.2. Від "хреста материнства" до "щасливої радянської матері"

Перетворення практик материнства у 1920-ті-1930-ті роки відбувалося в рамках процесів соціальної модернізації. Її складовими були гігієна, культурність і державна турбота про материнство. Розглянемо їх як дискурс і практику. Широко декларована більшовицьким урядом політика з охорони материнства і дитинства, звісно, не може вважатися радянським винаходом. Навпаки, багато країн Європи ще в наприкінці XIX - початку XX століття почали вживати різних заходів для зниження материнської та дитячої смертності та збільшення народжуваності. Так, наприклад, у Франції, з'явилися спеціальні центри, куди вагітні жінки і матері новонароджених могли звертатися по допомогу і консультацію, у Швеції було вжито заходів для поліпшення професійної підготовки акушерок. У Німеччині 1878 року було введено тритижневу неоплачувану післяпологову відпустку. Особливо активну роль у вимогах захисту материнства в Європі відігравали активістки жіночого руху, багато з яких вплинули також на становлення професійної соціальної роботи. Представниці однієї з жіночих організацій у Німеччині, Німецької ліги жіночих асоціацій, стверджували, що материнські функції жінок є настільки важливими для розвитку суспільства, що соціальна роль жінок має бути суттєво переоцінена. У своїй фундаментальній праці "Суспільство і материнство", опублікованій 1916 року, одна з майбутніх авторів програми з охорони материнства і дитинства. Наприклад, Олександра Коллонтай, писала про необхідність брати приклад з більш розвинених капіталістичних країн Європи у справі захисту сім'ї. Вона наполягала, що охорона материнства і дитинства є завданням соціальної політики. Втім, наголошуючи, що про справжній захист сім'ї можливо говорити лише після того, як буржуазна сім'я буде зруйнована і замінена новою¹. Коллонтай стверджувала необхідність турботи суспільства про страхування материнства, а "передача в руки соціального колективу піклування про

---

¹ Вороніна М. Буржуазний фемінізм і радянська влада: війна чи компроміс? // Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 268.

потомство" розглядалася нею як один із заходів, що ведуть до освоєння особистості жінки. При цьому суспільна турбота про материнство в розумінні Коллонтай не відрізнялася від турботи революційної держави¹.

Після приходу більшовицького уряду до влади, заходи щодо захисту материнства, як відомо, були прийняті одними з перших. Вони включали в себе введення восьмититижневої оплачуваної відпустки до пологів і такого самого періоду після пологів (це була найтриваліша оплачувана відпустка у світі в той період часу), а також - організацію в 1918 році спеціального відділу з охорони материнства і дитинства. Ще одним елементом нової соціальної політики стало скасування поділу дітей на тих, хто був народжений у шлюбі та поза шлюбом, а також - утвердження права дитини на аліменти в разі розлучення батьків (якщо шлюб був не зареєстрований, батьківство могло бути встановлене судом).

Нові інститути з охорони матерів і дітей були широко представлені в новій революційній пресі і подавалися як виняткове завоювання пролетарської революції. Наприклад, журнал "Делегатка" 1923 року заніс до списку таких інститутів ясла, консультації для жінок, будинки немовляти (для дітей сиріт), будинки матері і дитини (установи, де майбутня мати могла провести два місяці до народження дитини і два місяці після пологів у гігієнічних умовах) та пологові будинки². Саме створення таких закладів суспільного піклування про материнство і розглядалося дискурсом турботи про матерів і дітей як вирішальне для комуністичного перетворення. Тож, у наступний період розвитку радянського суспільства, найчастіше визначуваного істориками як період "відступу" або "другої революції", саме ці інституції були використані як "обґрунтування" та виправдання репресивної гендерної політики³. Ідеться передусім про скасування права жінки на аборт (1936 рік) і скорочення до- і післяпологової відпустки (декретна відпустка), післяпологової відпустки

---

¹ Вороніна М. Буржуазний фемінізм і радянська влада: війна чи компроміс? // Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 269.

² Дулицкий С. О. Учреждения охраны материнства и младенчества // Делегатка. 1923. № 3. С. 27–28.

³ Engel B. A. Women in Russia 1700–2000. Cambridge: Cambridge University press, 2004. P.166.

(декретної) з 16-12 тижнів (112-84 днів залежно від характеру роботи) до 63 днів у 1938 році. Зазначимо, що навіть заголовок закону про скасування абортів відповідає дискурсу "турботи" - "Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садочків, посилення кримінального покарання за неплатіж аліментів та деякі зміни в законодавстві про аборти". Як можна помітити, "допомога" зустрічається в назві цього документа стільки ж разів, скільки й "аборт". Цифри, наведені в тексті закону, ще більш вражаючі: 1 - у 1936 році в СРСР мали бути відкриті 130 молочних кухонь, кількість місць у яслах на початок 1939 року мала зрости вдвічі (з 400 000 до 800 000 у містах, крім того, 500 000 місць мало бути забезпечено в постійних колгоспних яслах), кількість місць у міських дитячих садках мала сягнути 2 000 000, 11 000 нових ліжок у міських пологових будинках мали бути забезпечені до початку 1939-го року. Цілком достеменно відомо, що ці показники ніколи не були досягнуті, проте, важливо зазначити, що в цьому разі вони були включені безпосередньо до тексту закону (не до перспективних планів, як, наприклад, у 1970-ті роки, або до будь-яких інших робочих документів), тобто були нормою, обов'язковою для виконання. Саме ці цифри мали виправдати введення закону, який забере життя кількох десятків тисяч жінок¹.

Далі проаналізуємо як дискурс гігієни вплив на радянську політику щодо материнства. На початку ХХ століття вчені дійшли висновку, що добробут суспільства значною мірою залежить від рівня здоров'я його членів. Особливо важливими видавалися знання про зв'язок способу життя людини та її здоров'я, а також про гігієну і роль спадковості - євгеніку. Гігієна включала в себе не тільки теорії підтримання чистоти в побуті, а й соціальну гігієну - розробку способів подолання хвороб, поширення яких значною мірою зумовлювалося

---

¹ Hoffman D. L. Mothers in the Motherland: Stalinist pronatalism in its pan-European context // Journal of social history. 2000. № 1. P. 35–54.

соціальними причинами - наприклад, бідністю (до таких хвороб належали туберкульоз, сифіліс).

Своєю чергою євгеніка вивчала зв'язки між здоров'ям батьків і дітей і покликана була виробити заходи для охорони здоров'я майбутніх батьків. Гігієнічний дискурс у Європі стверджував необхідність модернізації медичної практики - створення профілактичної медицини, яка б стримувала і контролювала розвиток захворювання більшою мірою, ніж займалася б його лікуванням. Особливо важливим уявлялося також досягнення благополучного для здоров'я оточення, що стосовно материнства означало турботу про здоров'я матері і контроль за благополучним перебігом вагітності для того, щоб гарантувати її найсприятливіший результат. Гігієнічний дискурс також передбачав медичну допомогу породіллі та контроль за здоров'ям новонародженого.

Зі свого боку, євгеніка передбачала приділення особливої уваги здоров'ю тих, хто одружується, і закликала обмежити народження дітей батьками, хворими на венеричні захворювання (до їхнього одужання). Встановлювати перерви в кілька років між пологами для того, щоб організм матері мав можливість повністю відновитися. Після революції 1917 року принципи гігієни стали частиною державної політики в галузі медицини, зокрема і в тому, що стосувалося охорони материнства і дитинства. Наприклад, у статті, опублікованій доктором Рахмановим у журналі "Охорона материнства і дитинства" 1926 року, можна прочитати про те, що дітонародження - комплексна проблема, яка потребує спеціальної державної політики. Як приклад Рахманов наводить досвід контролю за здоров'ям вагітних жінок у Франції (консультації для вагітних жінок) і практик відвідування лікаря до пологів, поширених серед міських освічених верств населення в дореволюційний період. І в першому, і в другому випадку, відвідування лікаря не розглядалося як винятково питання медичного контролю, а передбачало, що лікар має відігравати роль друга і

порадника, здатного пояснити фізіологію сексуального життя, вагітності та пологів, а також дати необхідні поради щодо догляду за дитиною та гігієни¹.

Інша стаття, опублікована тим самим автором, дає підстави припускати, що в середині 1920-х років жіночі консультації розглядалися як установи, де жінки могли отримати поради щодо способів запобігання вагітності. Зокрема, у статті Рахманова згадуються презервативи, жіночі ковпачки, а також - різні мазі². Очевидно, що медикалізація материнства передбачала поширення євгенічних ідей, включаючи, наприклад, публікації, присвячені можливості запровадження спеціальних свідоцтв про вагітність. Водночас аж до середини 1930-х років кампанія за "гігієнічне материнство" мала значною мірою пропагандистський характер, адже її реалізація обмежувалася переважно великими регіональними центрами (Київ, Харків). Навіть офіційна статистика показує, що відкриття консультацій і пологових будинків до середини 1930-х років відбувалося дуже повільно³.

Нестача гігієни безпосередньо пов'язувалася з нестачею культури і перебувала в центрі уваги земських лікарів ще на початку ХХ століття. В уявленні більшовиків "культурність" стала одним з ключових понять модернізації - починаючи з виробництва і закінчуючи побутом⁴. У тому, що стосується материнства, відсталість побуту більшовики уявляли як важливу причину як для низького залучення жінок до суспільного виробництва, так і для високої материнської та дитячої смертності. Тому передбачалося, що підвищення загальної культури в результаті відвідування лекцій, участі в курсах ліквідації неписьменності, клубній діяльності та делегатських зборах мало б долучити жінок до нової радянської ментальності та, як один із наслідків цього, змінити практики догляду за дітьми. Водночас "нові" практики та інтерпретації

---

¹ Рахманов А. Н. Консультации для беременных и родильниц как основа охраны материнства и младенчества // Охрана материнства и младенчества. 1926. № 1. С. 2.

² Рахманов А. Н. На пути к сознательному материнству // Охрана материнства и младенчества. 1926. № 3. С. 3–7.

³ Новикова Е. Ч. Забота партии о женщине-матери // Опыт КПСС в решении женского вопроса. Москва: Мысль, 1981.

⁴ Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s. New York and Oxford: Oxford University Press, 1999, p.79-83.

материнства, як ми вже бачили вище на прикладі статті доктора Рахманова, нерідко орієнтувалися на зразки практик капіталістичних (західних) стан або забезпечених міських верств дореволюційного суспільства. Цікаво зазначити, що ті "сучасні" поняття про виховання дітей, які радянська пропаганда прагнула виховати в жінок, можуть бути описані в термінах "буржуазних". Показово, що на плакаті з "Книги матері" жінку, що годує грудьми, зображено не відповідно до канону зображення робітниць або селянок, як на обкладинці, а радше як представниця заможного міського стану¹.

Поширення медичних знань і посилення медичного контролю над народженням дітей і доглядом за ними ставало одним із найважливіших завдань радянської держави. Медичні працівники в нових умовах наділялися новими функціями - вони повинні були виконувати суспільні завдання. Так, акушерка, наприклад, мала стати одним з основних носіїв культури, "віссю, навколо якої закрутиться культурне свідоме життя". Медична сестра, повинна була не тільки "спостерігати за реальним проведенням у життя порад лікаря", а й "уміти поставити в центр уваги найбільш нужденних матерів і дітей"². Громадській та культурно-просвітницькій роботі медичного персоналу присвятила свою книжку лікарка, Есфір Конюс. У книзі, тираж якої становив 5 000 примірників, вона особливо підкреслила, що, на відміну від більшості лікарів капіталістичних країн Західної Європи і США, які поділяють погляд на медицину "як на сукупність технічних прийомів", основною метою радянської медицини є "профілактика". Саме тому, громадська та культурна робота є методом оздоровчої роботи, способом подолання "некультурності матерів" і "диких і неосвічених звичаїв у галузі виховання дітей". Колективні ідеали нового життя, наприклад, твердження про необхідність не "давати розвиватися в матері егоїстичній тенденції", сусідять з "некультурною матір'ю". Зокрема, розлучення дітей і матерів, наприклад, у будинках відпочинку для матерів з дітьми (матерям дозволяли побачення з

---

¹ Книга матери (Как вырастить здорового и крепкого ребенка и сохранить свое здоровье). М.: Издание отдела охраны материнства и младенчества Наркомздрава, 1926. С. 25.

² Конюс Э. М. Общественная и культурно-просветительная работа медицинского персонала / Под ред. В. П. Лебедева. М.: ОММ МКЗ, 1928, С. 39.

дітьми лише на дві-три години на день під час прогулянки), пояснювалися автором брошури не лише з точки зору колективних ідеалів, а й як необхідність "дати їй (матері) можливість розумно відпочити і за короткий період відпустки дійсно поправити своє здоров'я". У цей час її дитина мала перебувати під опікою "кваліфікованих спеціалістів". Далі авторка пише, що в такому будинку відпочинку з матері знімали всі тяготи материнства, а залишався його "світлий бік" - мати зберігала "живий і ніжний зв'язок" із дитиною¹.

---

¹ Конюс Э. М. Общественная и культурно-просветительная работа медицинского персонала / Под ред. В. П. Лебедева. М.: ОММ МКЗ, 1928, С. 20.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ І КОНТРОЛЬ

2.1. Охорона матері і дитинства в УСРР

Як відзначав Л. Гофманн, після Першої світової війни, коли відтворення населення стало важатися компетенцією держави, політичні діячі різних країн почали надавати матеріальну підтримку матерям. Найрізноманітніші люди, від державних чиновників і лікарів до членів жіночих організацій і релігійних груп, агітували за збільшення державної підтримки матерям. Хоча політика соціальної допомоги материнству та її стратегія в різних країнах помітно різнилися, загалом взяла гору тенденція до великої державної допомоги та пропаганди материнства. Радянська політика цілком вписувалася у цей міжнародний тренд, хоча і мала свої особливості, зокрема гендерне конструювання, що підкреслювало подвійну роль жінки - як матері і як працівниці¹.

Радянський уряд використовував фінансові стимули, схожі з тими, що застосовувалися у Франції та в Італії. Той самий закон, який забороняв аборти, водночас запроваджував систему щорічних виплат для багатодітних жінок. Ті, хто мав понад шість дітей, щорічно отримували 2 тисячі рублів за кожну дитину після шостої, а ті, хто мав понад десять дітей, - 5 тисяч при народженні нової дитини після десятої і 3 тисячі щорічно. Ці виплати викликали миттєву реакцію жінок, у яких було семеро і більше дітей. Місцеві чиновники виявилися завалені запитами від жінок, здебільшого селянок, які мали право на отримання виплат. Радянська влада заохочувала материнство не тільки шляхом грошових виплат жінкам, а й створюючи пологові будинки, а також ведучи пропаганду підвищення народжуваності. У перші ж місяці після приходу до влади радянський уряд відкрив безліч пологових будинків, ясел, молочних кухонь і педіатричних клінік. У середині 1930-х, коли панувало прагнення до підвищення народжуваності, фінансування пологових будинків і ясел ще зросло, хоча, як і раніше, не могло задовольнити потреби мільйонів працівниць. Утім, у теорії

---

¹ L. HOFFMANN. *Cultivating the Masses. Modern state practices and Soviet Socialism 1914-1939*. Cornell University Press, 2011. P. 198.

радянський уряд повністю взяв на себе догляд за матір'ю і дитиною. Крім того, влада прагнула домогтися того, щоб жінки не уникали вагітності через страх втратити роботу або заробітну плату. Уже 1921 року уряд видав указ, за яким вагітні жінки, нездатні працювати, повинні були отримувати свою повну зарплату з робітничого страхового фонду. У 1927 році радянські закони гарантували жінкам вісім тижнів декретної відпустки перед пологами і після них.

Оскільки в рамках радянської системи від жінок очікували, що вони будуть одночасно і матерями, і робітницями, вчені особливо непокоїлися з приводу впливу промислової праці на репродуктивну здатність жінок. Проаналізувавши наслідки підняття важких предметів, вони дійшли висновку, що така праця може пошкодити органи таза й ускладнити вагітність. У 1921 і 1927 роках радянська влада видавала директиви з працевлаштування, прагнучи гарантувати, що жінки не потраплять на роботу, яка вимагає перетягування важких предметів і може пошкодити їхні репродуктивні органи. Медичні чиновники застосували й інші засоби захисту жіночої здатності до дітонародження - фізичні огляди та просвітництво. Делегати III Всесоюзної наради з охорони материнства і дитинства наголошували на тому, що молоді жінки від самого етапу статевого дозрівання мають проходити регулярні медичні огляди, для початку в школах. До того ж зазначалося, що ці консультації дадуть змогу лікарям зайнятися просвітництвом жінок щодо небезпеки абортів і хвороб. Протягом 1920-х років сексологи проводили дослідження і здійснювали просвітницьку роботу, наголошуючи на важливості жіночого репродуктивного здоров'я¹.

Крім цього, радянська влада прославляла материнство і зображувала дітонародження природною частиною жіночого життя, реалізацією жінки. Статті в радянській пресі підкреслювали, яке щастя жінці приносять діти. У пресі часто публікували матеріали про багатодітних матерів, про те, як вони їй люблять. Інша стаття розповідала, як діти піклуються одне про одного, завдяки чому багатодітність є перевагою, а не тягарем. Подібні пропагандистські кампанії, що

---

¹ Книга матери: Как вырастить здорового и крепкого ребенка и сохранить свое здоровье / Под ред. В. П. Лебедевой. Москва, 1926. С. 52.

прославляли материнство були по всьому світу. Багато країн почали відзначати День матері, зокрема США, які зробили його 1914 року національним святом. Французький уряд нагороджував жінок, які народили п'ять, вісім або десять дітей, відповідно бронзовими, срібними або золотими медалями. Уряд нацистської Німеччини дарував багатодітним матерям Почесний хрест німецької матері і дозволив жінкам, які народжували п'яту дитину, записувати видного національного діяча хрещеним батьком немовляти (втім, коли з'ясувалося, що вони вважають за краще називати Гінденбурга, а не Гітлера, програму було припинено)¹.

Хоча радянська кампанія на славу материнства нагадувала пропаганду підвищення народжуваності в інших країнах, у неї була одна найважливіша відмінність. Радянський уряд заохочував жінок продовжувати працювати під час вагітності та після пологів - і очікував цього від них. Щоб гарантувати, що вагітна жінка зможе знайти роботу поза домом і збереже своє робоче місце, у жовтні 1936 року Політбюро ухвалило закон, за яким відмова найняти вагітну жінку на роботу стала кримінальним злочином - як і зниження її зарплати. Радянське гендерне будівництво підкреслювало подвійну роль жінок - працівниць і матерів - і відмовлялося бачити будь-яке протиріччя між цими ролями. А в Західній Європі в цей же самий час багато чиновники і публіцисти нарікали на фемінізм і роботу жінок поза домом, стверджуючи, що саме ці чинники винні в падінні народжуваності².

Спроби зміцнити сім'ю, що робилися в СРСР, були схожі з тим, що робили в інших країнах, як за змістом, так і за цілями (підвищення фертильності). Але унікальною рисою Радянського Союзу був той факт, що сім'я встигла піддатися викриттю як буржуазна установа. Аж ніяк не було очевидно, що радянські діячі виберуть саме сім'ю як опору для підвищення народжуваності. Існувала ясно викладена альтернативна модель сексуальної та соціальної організації

---

¹ L. HOFFMANN. *Cultivating the Masses. Modern state practices and Soviet Socialism 1914-1939*. Cornell University Press, 2011. P. 198.

² Там само. P. 199-200.

радянського суспільства: народження дітей поза шлюбом і колективна відповідальність за їхнє виховання. Провідна радянська феміністка Олександра Коллонтай виступала за звільнення любові від обмежень шлюбу і за позбавлення жінок від необхідності виховувати дітей - позбавлення за допомогою введення колективної відповідальності та державного фінансування. Зрештою партійні діячі вирішили зберегти сім'ю і навіть сприяти її зміцненню. І річ була не тільки в інструментальних функціях сім'ї, яка підвищувала народжуваність і зобов'язувала батьків виростити своїх дітей. Вона, сім'я, ще й відповідала поглядам партійних лідерів на те, що є пристойним і як має бути організовано соціалістичне співтовариство (хоча феміністки й не були з цим згодні). У середині 1930-х років радянський уряд вжив заходів щодо підтримки сім'ї. Закон 1936 року, який заборонив аборти, водночас помітно ускладнив розлучення. До введення цього закону діяв декрет 1918 року, ухвалений з метою послабити шлюб, який зробив розлучення за заявою будь-кого з подружжя легким і швидким. Згідно з новим законом, щоб розлучитися, обоє з подружжя мали прийти до суду. Плата за розлучення зросла з 3 рублів до 50 (а також до 150 рублів у разі другого розлучення і 300 рублів у разі третього) Крім того, радянський уряд вирішив підвищити значимість і почесність шлюбу в очах населення. РАЦСи стали більш величними, чиновники отримали вказівки поводитися з нареченими ввічливо і шанобливо, сертифікати про укладення шлюбу стали красивішими, а в магазинах почали продавати обручки. Пропагандистська кампанія підкреслювала святість сім'ї та шлюбу¹.

Соціальну політику у СРСР варто розглядати і розуміти як особливе сплетіння практик модерної держави, одним із засадничих принципів якої є раціональна трансформація суспільства відповідно до наукових та естетичних норм свого часу. Як тільки війни стали по справжньому масовими, перед всіма державами постала низка соціальних проблем. Особливо це проявилось із початком Першої світової війни. Уряди країн-учасниць конфлікту збільшили

---

¹ L. HOFFMANN. *Cultivating the Masses. Modern state practices and Soviet Socialism 1914-1939*. Cornell University Press, 2011. P. 202.

ступінь економічного контролю, розробили нові заходи здоровохорони, регулювали репродуктивну політику, розшири сфери вжитку державного насильства. Всі ці риси були характерні для радянського режиму.

Коли ми говоримо про модернізаційний вимір радянської історії, варто відзначити, що поступ модерну є різним для кожного часу чи регіону. Тому західні зразки модерного суспільного устрою не обов'язково є визначальними чи прийнятними для радянського. Сьогодні дослідники все більше говорять, що західний варіант модерну не є камертоном для визначення тональності інших режимів. Навпаки, сьогодні говорять про множинність вимірів модерної держави. В епоху модерну держава активно втручається у репродуктивну сферу людського життя. Актуальними для режиму є показники народжуваності та біологічного «покращення» нового покоління. У ХІХ ст. чиновники почали складати переписи населення, що дозволило прогнозувати показники народжуваності. Якщо їх можна прогнозувати, то у інтелектуалів та чиновників з'являється бажання ці показники покращити. На початку ХХ ст. ідея про те, що на кількість та якість населення не лише можна а й необхідно впливати стає визначальною.

Епоха масових війн потребувала масових армій. Тому чисельність населення країни, показники дитячої народжуваності та смертності ставали показниками національної безпеки та оборони. Політичні лідери вважали, що батьки не мають абсолютних прав на свої дітей, які в першу чергу належать суспільству, расі чи класу. На початку ХХ століття активно розвиваються програми із забезпечення дитячого здоров'я. В Російській імперії у 1913 р. за наказом імператора було створено «Всероссийское попечительство об охране материнства и детства». У 1918 р. радянський Наркомат соціального забезпечення створив Відділ охорони материнства та маленьства. В його програмних документах було зафіксовано важливу роль держави у життя дитини¹.

---

¹ Ніколаєнко О. Перші кроки радянської влади у справі охорони материнства і дитинства в Україні (1919-1920-ті рр.). Харків: ХНПУ імені Г. Сковороди, 2021. С. 18.

У 1922 році радянське керівництво заснувало Державний науковий інститут охорони материнства і дитинства. Наукові дослідження спричинили стандартизацію: було складено таблиці, в яких зазначали середній зріст і вагу новонароджених, і параметри реальних дітей стали порівнювати з даними з цих таблиць, щоб визначити, чи нормального розміру ці діти. Подібний процес перевірки і класифікації поширився і на дітей старшого віку. Радянські чиновники встановили три категорії «дефективних» дітей: фізично дефективні, розумово дефективні та морально дефективні. Грунтуючись на своїх діагнозах, лікарі наказували відповідне лікування - наприклад, відправляючи «морально дефективних» дітей до виправних шкіл.

Як у Радянському Союзі, так і в інших країнах світу в міжвоєнні роки твердо закріпився принцип державного втручання в догляд за дітьми¹. Сформувався відповідні установи, які за допомогою освітніх програм для молодих і потенційних матерів насаджували норми догляду за дитиною, її гігієни та харчування. У Радянському Союзі просвітницька робота втілювалася в плакатах і журналах, які пояснювали матерям усю важливість годування грудьми, знайомили їх із правилами купання немовлят і з небезпекою брудних іграшок або іграшок з гострими краями. Видавали книжки про правильний догляд за дитиною, які повідомляли, які харчові продукти містять вітаміни, і підкреслювали важливість свіжого повітря, а також зазначали, що дитяча лінь часто є наслідком безладу та відсутності чистоти в домі².

Радянське державне втручання теж спричинило обов'язкові медогляди дітей. Місцем їх проведення стала школа - установа, покликана дати державі контроль над вихованням дітей, а лікарям давала змогу відстежувати стан дитячого здоров'я. Уже 1918 року Наркомат охорони здоров'я опублікував інструкції для шкільних лікарів, за якими ті зобов'язані були не тільки покращувати санітарні умови та лікувати хвороби, а й стежити за здоров'ям і

---

¹ Книга матери: Как вырастить здорового и крепкого ребенка и сохранить свое здоровье / Под ред. В. П. Лебедевой. Москва, 1926. С. 58.

² Коллонтай А. Тезисы о коммунистической морали в области брачных отношений // Коммунистка. 1920. № 12–13. С. 34.

фізичним розвитком усіх дітей¹. На початку 1920-х рр., коли всі боялися епідемій, шкільні лікарі отримали широкі повноваження, що давали їм змогу щоденно обстежувати кожну дитину і в разі, якщо та виявлялася брудною, відправляти її в громадську лазню. І хоча брак медичного персоналу часом не дозволяла проводити «систематичний детальний огляд школярів», якого прагнули радянські чиновники охорони здоров'я, до 1920 року практично в кожній школі

було запроваджено медичний контроль. Крім того, представники радянської охорони здоров'я приходили додому до людей, щоб перевірити, як ті виховують своїх дітей. У 1920-ті роки, посилаючись на приклади Бельгії та Німеччини, було організовано систему домашніх візитів медсестер з метою перевірки здоров'я новонароджених. Вона пояснювала, що «сестра-відвідувачка є провідником ідей раціонального догляду за дитиною», і вказувала, що Інститут охорони материнства і дитинства навчатиме сестер-відвідувачок особливих наукових методик догляду за дитиною. Радянське керівництво створило також низку «Будинків матері та дитини», де молоді матері могли залишатися разом зі своїми дітьми протягом кількох місяців під наглядом лікарів.

Радянська держава заявляла, що може забрати дітей у батьків, на якийсь термін або назавсім, з метою поліпшення здоров'я дитини або забезпечення правильного виховання. Хворих дітей направляли до спеціальних санаторіїв, де вони залишалися до того моменту, доки їхнє здоров'я не поліпшувалося, після чого їх можна було повернути до сім'ї. Радянські закони передбачали можливість забрати дітей із сім'ї назавсім, якщо батьки не виконували своїх обов'язків із виховання, і наприкінці 1930-х років радянські суди регулярно вдавалися до цього закону, забираючи дітей у «недбайливих» батьків. Дітей, відібраних у батьків, поміщали в дитячі будинки. Радянський уряд відкрив безліч дитбудинків, які прихистили не тільки дітей, відібраних у батьків, а й мільйони

---

¹ Ніколаєнко О. Перші кроки радянської влади у справі охорони материнства і дитинства в Україні (1919-1920-ті рр.). Харків: ХНПУ імені Г. Сковороди, 2021. С. 25.

осиротілих унаслідок Першої світової війни, колективізації та голоду 1930-х років. Хоча ці установи були переповнені й отримували недостатнє фінансування, радянські чиновники вважали, що саме там дітей можна належним чином сформувати і перетворити на продуктивних громадян. Радянські закони та урядові директиви передбачали, що мешканців дитячих будинків потрібно привчати до «трудових принципів» і «навичок дисципліни та колективної роботи».

2.2 Радянська політика щодо абортів

Радянське керівництво було надзвичайно стурбоване впливом контрацепції та абортів на народжуваність у країні. У листопаді 1920 року радянська влада ухвалила постанову про дозвіл абортів. У тексті наголошувалося на зростанні кількості нелегальних абортів, пов'язаних із граничними економічними труднощами і в інтересах жіночого здоров'я дозволялися безкоштовні аборти в лікарнях - за умови, що їх здійснюватимуть лікарі. Утім, постанова аж ніяк не визнавала, що жінка має право на аборт. Ба більше, М. Семашко недвозначно зазначив, що аборти не є нічийим особистим правом: вони здатні призвести до падіння народжуваності та зашкодити інтересам держави і тому можуть здійснюватися тільки в крайніх випадках. У 1923 році радянський уряд легалізував запобігання від вагітності, а двома роками пізніше створив Центральну наукову комісію з вивчення протизаплідних засобів. У міжвоєнний період не припинялися дискусії про контрацепцію. Серед лікарів виділилися дві групи. Одні підтримували контрацептиви, вбачаючи в їх застосуванні можливість скоротити кількість абортів і запобігти поширенню венеричних захворювань. Інші стверджували, що протизаплідні засоби призведуть до падіння народжуваності і поставлять під загрозу могутність країни, а то і її виживання. Радянське керівництво вирішило цю суперечку в 1930-ті роки, просто не виділивши ресурси на виробництво контрацептивів, а в 1936 році наказавши прибрати з продажу всі протизаплідні засоби, які ще залишалися на ринку. Утім, занепокоєння влади з приводу абортів постійно наростало¹. Ще до різкого падіння народжуваності, що сталося в 1930-ті роки, деякі лікарі називали аборти «антигромадським чинником» і загрозою зростанню населення. У 1925 році було опубліковано інсценування суду, в якому прокурор

---

¹ Bingham N. En(Gendering) Policy: Gender Policies in Former Soviet Republics. Louisiana State University, 2012. P.23-24.

запитував молоду жінку, яка зробила аборт, чи розуміє вона, що вбила майбутню людину, громадянина, який міг би бути корисним суспільству¹?

У 1925 році у великих радянських містах на 1 000 осіб припадало приблизно 6 випадків штучного переривання вагітності зовні не надто багато Перевагами "на аборт" позачергово за радянським законодавством користувалися фабрично-заводські робітниці. Робилося це тому, що жінки з пролетарського середовища по-старому вдавалися до послуг "бабок" і до "самоабортів" за допомогою різного роду отрут. Лише одна з трьох працівниць, які бажали позбутися вагітності, зверталася до лікаря. зверталася 1925 року до лікарів. При цьому основним мотивом аборту була матеріальна скрута. З цієї причини не бажали мати дитину в середньому по СРСР 60 % жінок із робітничого середовища. Майже 50 % робітниць переривали вже першу вагітність. Чоловіків мали 80 % жінок, які робили аборти, але ця обставина зовсім не посилювала їхнього бажання стати матерями. Навпаки, статистика розлучень свідчила, що в пролетарських сім'ях вагітність була причиною розірвання шлюбу.

До середини 1920-х років радянська соціальна політика була спрямована на створення необхідного медичного забезпечення свободи абортів. 1926 року було повністю заборонено аборти жінок, які вперше завагітніли, а також тих, хто робив цю операцію менше ніж півроку тому. Шлюбно-сімейний кодекс 1926 року затвердив право жінки на штучне переривання вагітності. І у владному, і в обивательському дискурсі існувало розуміння тієї обставини, що рівень народжуваності не пов'язаний із заборонаю на аборти, незважаючи на їхню певну шкідливість для жіночого організму. У містах Російської імперії 1913 року на 1 000 осіб народилося 37,2 немовляти; 1917-го - 21,7; 1920-го - 13,7; 1923-го і 1926-го років після дозволу абортів 35,3 і 34,7 відповідно². Але при всьому цьому влада знаходила способи своїми нормалізувальними судженнями

¹ Каневский А. Е. Суд над Анной Горбовой по обвинению в производстве себе выкидыша (аборта). Одесса, 1925. С. 7-8.

² Струмилин С. Г. К проблеме рождаемости в рабочей семье // Проблемы экономики труда. Избр. соч.: В 5 т. М.: Госполитиздат, 1964. Т. 3. С. 137.

дисциплінувати жіночу сексуальність і репродуктивність у власних інтересах. Вважаючи аборти соціальним злом, радянська система охорони материнства розглядала як норму проведення штучного викидня без наркозу. Багато лікарів узагалі вважали, що страждання, яких завдають жінці під час операції зі штучного переривання вагітності, необхідна розплата за позбавлення від плода. Але ні біль, ні приниження не зупиняли жінок. Всупереч прогнозам комуністичних теоретиків у міру побудови нового суспільства і створення зразкової радянської сім'ї кількість абортів не зменшувалася, а зростала. С.Г. Струмлінін - найбільший радянський фахівець зі статистики та демографії - підкреслював, що матеріали обстежень 1929-1933 років показали стійку обернено пропорційну залежність розмірів житла і плодючості шлюбних пар. Однак керівництво країни до кінця 1920-х років явно стало орієнтуватися на традиціоналістський ідеал багатодітності, протиставляючи демографічний розвиток СРСР загальним модернізаційним тенденціям¹.

Скоротити кількість штучних викиднів можна було дуже просто, збільшивши, як у більшості західних країн, виробництво контрацептивів. У цьому разі помітно розширилося б і поле соціальної турботи: виникла б серйозна необхідність в розвитку певної галузі фармацевтичного виробництва. Однак розвивати таку сферу соціальної турботи про репродуктивність населення влада явно не збиралася. У масовій літературі зі статевого виховання практично нічого не писали про запобігання небажаних вагітності.

У цій ситуації аборт без наркозу був єдиним реальним способом регулювання народжуваності. Штучний викид ставав своєрідною непорушною нормою приватного життя. Однак надати людям спокійно користуватися навіть цим дещо сумнівним ступенем свободи радянський режим, починаючи з часу "великого перелому", вже не вважав за потрібне².

---

¹ Goldman W. Women, Abortion, and the State, 1917–36 // Russia's women: accommodation, resistance, transformation/ edited by Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel, Christine D. Worobec. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991. P. 257.

² Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х роках / Українські жінки в горнілі модернізації / За ред. О. Кісь. Харків: КСД, 2017, с. 110.

Турбота про репродуктивність змінюється на жорсткий контроль. З 1930 року операція зі штучного переривання вагітності стала платною. При цьому демагогічно стверджуючи, що аборт завдає жіночому організму непоправної шкоди, державні структури щорічно підвищували ціни. У 1931 році за позбавлення від вагітності, незалежно від власних доходів, треба було заплатити приблизно 18-20 рублів. У 1933 році плата коливалася від 20 до 60, а в 1935 році - від 25 до 300 рублів. Щоправда, з 1934 року ціна вже залежала від рівня забезпеченості жінки. Але це мало допомагало. Зміна принципів соціальної політики, що спочатку виразилася в підвищенні цін на операції зі штучного викидня, змусила багатьох жінок вдатися до випробуваних засобів самоабортів і допомоги приватних лікарів.

Незадовго до того, як сталінська конституція констатувала факт побудови в СРСР соціалізму, постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 липня 1936 року аборти в країні було заборонено. Отже, після тривалого періоду дозволеного переривання вагітності аборти були знову заборонені (криміналізовані). За оцінкою М. Вороніної, це свідчило про те, що Радянська держава так і не створила гідних умов для збільшення народжуваності і виховання дітей, а натомість перейшла до репресивних дій. Офіційним приводом було прагнення збільшення народжуваності, але дії влади скоріше свідчили про «патріархальну контрреволюцію» - повернення жінок у сім'ю¹.

Усі розглянуті дискурси, однак, не повинні затуляти від нас ще один аспект радянської материнства, а саме збереження впевненості в природному бажанні жінки бути матерями. Насамперед важливо вказати на особливе виокремлення природності бажання бути матір'ю як форми певної жіночої самореалізації та щастя. Державне піклування про жінок або заклики до широкої участі жінок у громадському житті та роботі поза домом практично не ставили під сумнів

---

¹ Вороніна М. «Нова радянська жінка» гендерна політика радянської влади у 1930- х рр. // Українські жінки у горнілі модернізації / Ред. О. Кісь., Харків, 2017, С. 151.

бажання жінок бути матерями. Навпаки, передбачалося, що саме за підтримки держави жінка могла нарешті повною мірою реалізувати своє материнство.

До початку 1930-х років, коли відбувалося зміцнення централізованої влади і коли розгорталася посилена індустріалізація, що призвела до масового залучення жінки до роботи на виробництві, публікації про свідоме материнство і євгенічний дух, що наполягає на пріоритетах здорового потомства над пріоритетами численного потомства виявився практично витісненим зі сторінок популярних і професійних публікацій. Твердження про достаток і знову, але в іншому контексті, про щастя материнства, заповнили сторінки газет і журналів. Достаток і бажання соціалістичної держави піклуватися про матерів цього разу звеличували в контексті жорсткішого контролю держави за одержувачем "допомоги"¹

Багато публікацій про материнство приділяють особливу увагу "материнському інстинкту" (при цьому згадки про "важкість материнства", характерні для 1920-х років, практично більше не зустрічаються), який сам по собі може гарантувати любов та емоційну підтримку дитини. Дискурс материнства як природного призначення жінки також виявився важливим для публікацій, що виправдовують запровадження заборони на аборти. Наприклад, лікар Лур'є, писав 1938 року в журналі "Гігієна і здоров'я": "ми спостерігаємо в нашій країні різке зниження абортів і виняткове підвищення народжуваності, що безсумнівно сприяє зміцненню здоров'я жінок, оскільки нормальна вагітність і дітонародження спричиняють розквіт жіночого організму"². Таким чином, уже не стільки про профілактичні огляди і дотримання необхідної частоти народжень, скільки просто "природні" процеси вагітності та пологів були гарантіями жіночого здоров'я в цій інтерпретації.

Варто сказати кілька слів про чоловіків, про те, як вони були вбудовані в дискурс про материнство. Поради матерям найчастіше стосувалися гігієнічного

---

¹ Goldman W. Women, the state and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 317-327.

² Лурье П. Необходимо изжить аборты // Гигиена и здоровье. 1938. № 4. С. 7.

догляду за власним тілом під час вагітності й за дитиною і не включали рекомендації щодо розвитку та виховання дитини, а також за рідкісними винятками, не супроводжувалися публікаціями про запобігання вагітності, сексуальні та сімейні стосунки. У більшості випадків, як це, наприклад, на фотографії з журналу "Делегатка" 1924 року, материнство практично ніяк не було пов'язане з батьківством. Показово, що в рубриці "Новий побут" журнал "Делегатка" опублікував фотографію, на якій за столом зображено матір із двома немовлятами, загорнутими в ковдру, старшу дівчинку і підлітка. Підпис під фотографією свідчить: "Працівниця фабрики ім. Звонкова, тов. Звонкова, тов. Резчикова - ленінка, зі своєю сім'єю - син Сергійко, комсомолец, донька - піонерка і близнюки - мабуть, теж майбутні революціонери"¹.

Жінка виношувала і народжувала дитину, годувала її грудьми і, як уже говорилося, розглядалася як "природна вихователька". Небагато публікацій, присвячених проблемі батьківства, були пов'язані з виплатою аліментів. В цьому разі роль батька описувалася відповідно до норм, які можна було б назвати традиційно-патріархальними, - батька представляли в ролі годувальника, покликаного насамперед піклуватися про економічний добробут, тоді як його вплив на виховання дітей і догляд за дитиною виявлявся незначним.

Тим несподіванішою здавалося б мала би бути поява 1928 року книжки, написаної відомим дитячим лікарем Миколою Альтгаузенем, яка мала назву "Батько і дитина". Книжка слідує дискурсу свідомого материнства і призначена для "грамотного", "свідомого" і "відповідального" батька². На думку автора книги, шлюб має створити "нове покоління, здорове, яке може продовжувати правильне будівництво життя", тому відповідальний батько насамперед має дбати про добре здоров'я дитини (тут очевидний вплив євгенічного дискурсу), особливо в тому, що стосується наявності венеричних захворювань. Крім того,

---

¹ Делегатка, 1924. С. 8

² Альтгаузен Н. Ф. Отец и ребенок. М.: Государственное медицинское издательство, 1928. С. 12, 18.

грамотний батько повинен узяти на себе турботу про вироблення графіка народжень дітей - одна дитина не частіше, ніж у 2,5-3 роки¹.

Автор нагадує, що "під час вагітності жінка не повинна страждати від недоїдання і недосипання, не повинна зазнавати образ і побоїв з боку чоловіка". Мабуть, найбільш новаторськими (можливо, для певної частини населення, як чоловіків, так і жінок, дотепер) є твердження Альтгаузена про активну участь батька в догляді за дитиною. Хороший батько мав допомагати матері переодягати дитину, особливо вночі, мити її та гуляти з нею. Однак на відміну від матері, зобов'язаної піклуватися про дитину, батько повинен робити це лише в міру своїх можливостей: "Ми вже говорили про нічний догляд і ванну, тут слід додати: нехай батько піде з дитиною гуляти - нехай знайде для цього час у свято, ввечері після роботи. Нехай випере білизну, нехай виб'є на повітрі постіль, нехай пошукає, де купити іграшку, рекомендовану лікарем у консультації, нехай почитає матері, коли вона що-небудь робить для дитини, книжку з виховання дитини або газету, або інше що-небудь, чим мати цікавиться"².

Законодавчим підґрунтям для радянської кампанії з підвищення фертильності стала постанова про заборону абортів, окрім як із медичних причин. Обговорення ще не опублікованого законопроекту у Політбюро будувалося навколо важливості досягнення найбільшої можливої народжуваності. Слідом за цим Політбюро ухвалило рішення «максимально скоротити перелік медичних показань» до абарту. Нова постанова, опублікована в листопаді 1936 року, дозволяла аборти лише в разі спадкових захворювань або загрози для життя жінки. Її текст свідчив, що аборт не тільки шкідливий для здоров'я жінки, але є серйозним соціальним злом, боротьба з яким є обов'язком кожного свідомого громадянина, і насамперед медичних працівників³.

---

¹ Альтгаузен Н. Ф. Отец и ребенок. М.: Государственное медицинское издательство, 1928. С. 19.

² Там само. С. 38.

³ L. HOFFMANN. Cultivating the Masses. Modern state practices and Soviet Socialism 1914-1939. Cornell University Press, 2011. P. 195.

Забороні абортів передували широка пропагандистська кампанія і публічне обговорення законопроекту. Пропаганда не припинилася і після ухвалення закону: держава ставила за мету довести, що він цілком обґрунтований і дуже важливий. Численні статті наголошували на тому, наскільки небезпечний аборт для фізичного і душевного здоров'я жінки (при цьому жодного слова не було сказано про крайню небезпеку, що загрожувала здоров'ю жінок, яким належало робити нелегальні аборти). Окремі автори стверджували, що єдина мета закону - захист здоров'я радянської матері. Наприклад, Семашко, який уже залишив посаду наркома охорони здоров'я, попереджав, що аборт може не тільки спричинити безпліддя, а й чинити негативний вплив на інші органи і нервову систему жінки. Крім того, він стверджував, що заборона абортів надзвичайно важлива для «державного завдання збільшення населення Радянського Союзу». Порівнявши народжуваність у СРСР і в інших індустріальних країнах, він заявив, що заборона на аборти дасть змогу Радянській країні зберегти порівняно вищий рівень фертильності або навіть збільшити його¹.

Отже, заборона абортів стала найбільш яскравим прикладом прагнення радянської держави контролювати жіноче тіло. Радянські вчені-медики загалом прагнули підвищити відтворення населення за допомогою різних досліджень і заходів зі збереження жіночих репродуктивних здібностей. У 1920-ті роки радянські лікарі, розмірковуючи про відтворення населення, використовували індустріальні терміни, зокрема говорили про «продуктивність», коли йшлося про здатність жінок завагітніти та народити здорових дітей. А. С. Гофштейн у своїй статті «Рационалізація материнства» назвав матерів “продуктивницями” і написав, що вагітність може бути “продуктивною” або “непродуктивною”, залежно від того, чи закінчиться вона народженням здорової дитини або ж викиднем, абортom чи смертю новонародженого².

---

¹ Семашко Н.А. Замечательный закон (о запрещении аборта) // Фронт науки и техники. 1936. № 7. С. 38.

² Гофштейн А. С. Рационализация материнства // Врачебное дело. 1927. № 19.

Розділ III ЖІНКИ ТА ФОРСОВАНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

3.1. Гендерні відносини у радянській промисловості

У промисловості Російської імперії існувала як вертикальна, так і горизонтальна тендерна сегрегація. Наприкінці XIX століття жінки почали інтенсивніше поповнювати лави найманих робітників, і тендерна сегрегація почала зменшуватися. Ця тенденція посилилася в період Першої світової війни, коли жінки почали займати ключові позиції в галузях, де раніше превалювали чоловіки. У період непу ситуація змінилася на прямо протилежну. Нова економічна політика сприяла посиленню гендерної сегрегації, у цей період впала затребуваність жінок на ринку праці. Відновлення промисловості не розширило можливостей працевлаштування для жінок; навпаки, масові звільнення робітниць відбувалися в традиційно чоловічих галузях, куди жінки змогли влаштуватися тільки в період війни. До кінця НЕПу жінки повернулися в легку промисловість. Крім того, на «нижньому рівні» в кожній галузі працювала переважна більшість жінок, зайнятих на некваліфікованих низькооплачуваних робочих місцях¹. Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР ніяк не вплинув на зайнятість жінок у промисловості. Наприкінці 1920-х рр. частка жінок серед безробітних постійно зростала, до 1930 р. безробіття набуло переважно жіночого вигляду. Майже всі дослідники ринку праці кінця 1920-х рр. головною причиною незатребуваності жінок на ринку праці називали відсутність кваліфікації. Однак уважніше вивчення проблеми показує, що жінки страждали від дискримінації під час прийому на роботу незалежно від рівня їхніх трудових навичок. Ба більше, сама можливість підвищити кваліфікацію залежала від статевої приналежності. І кваліфіковані робітники-чоловіки, і наймачі рішуче виступали проти надання жінкам можливості зайняти високооплачувані місця або підвищити кваліфікацію. На підприємствах можна було спостерігати тендерну ієрархію: чоловіки займалися кваліфікованою працею, жінки були зайняті на роботах, пов'язаних із прибиранням, або іншою некваліфікованою

---

¹ Савченко І. Делегатські зібрання на Запоріжжі у 1920-х роках: очікування влади, прагнення жінок і результати / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 308.

працею¹. Показовим є Спецзведення про становище жінок на виробництві на Дніпропетровщині 1929 р. Упорядники звіту відзначали, що останнім часом через те, що посилилася частково робота з висування жінок-працівниць, серед деяких груп робітників відзначаються негативні судження щодо суті цього висування. У деяких місцях відзначаються спроби не допускати жінок на вищі посади, компрометуючи їх як робітників, доводячи їхню невідповідність, і водночас окремі відсталі робітники порушують питання про неправильну, нібито, лінію партії та влади щодо того, що надто багато приділяють уваги жінкам, у той час як здебільшого революцію завоювали чоловіки, що і в майбутній війні всі небезпеки повинні лягти на чоловічу частину та ін. Промовистими є вислови робітників Дніпропетровського заводу імені Леніна: «Електрик ДАНІЛЕВСЬКИЙ із селян казав: «Нічого доброго від цих жінок не бачити. Раніше, коли їх не було на виробництві, і, зокрема, на відповідальних постах, то було краще. Тепер усі сімейні драми тому, що жінка надто зазналася». Інший електрик РЕВІН говорив: «Нічого не маю проти того, що жінки працюють, але їх аж надто висувають. Беруть неписьменних і садять на відповідальні пости, а вони компрометують нас тому, що виходить, що ми їх висунули, а фактично їх висувають осередки, бо на останніх тиснуть згори»². Інший приклад можемо знайти на заводі імені Петровського у тому ж таки Дніпропетровську: «Робітник ПОНОМАРЕНКО, партієць, погоджуючись із ГАМАНЦЕМ додав: «Жінки взагалі багато чим псувають нам життя. За останні роки на кожному кроці чуєш, що, мовляв, та зрадила іншого. Жінки на виробництві нічим не відрізняються від жінок поза виробництвом і їм надто багато приділяють уваги». Зазначений ГАМАНЦОВ торкнувся питання про висунення жінок, причому сказав: «Майже кожна жінка, яка працює на виробництві, працює для того, щоб заробити зайві гроші для сім'ї, бо сім'я забезпечена іншим членом сім'ї, а все ж таки висувають насамперед жінок. Це

---

¹ Савченко І. Делегатські зібрання на Запоріжжі у 1920-х роках: очікування влади, прагнення жінок і результати / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 310.

² Спецзведення про становище жінок на виробництві (підприємства Дніпропетровщини). ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20. Спр. 2988, Арк. 135-139. <https://edu.lvivcenter.org/documents/report-women-industry-1929/>

неподобство». Ще один приклад: «Робітник відпалювального цеху ПРЯДКО Тимофій, 50 років, безпартійний, із селян, пакувальник 4 розряду, говорив у приватній розмові: «Я проти того, щоб жінок ставити на кваліфіковані роботи та навчати їх, бо це марне марнування часу, вона навчиться та кидає завод, бо виходить заміж, а якщо на її місце навчати чоловіка, то він потім цілі сім'ї буде утримувати та кваліфікацію матиме»¹.

Серед самих жінок-працівниць також фіксують невдоволення, які зводяться до того, що їм не приділяють належної уваги, що їх висувають тільки під час проведення кампаній з міжнародного дня жінок, що їм не створюють хороших умов для праці тощо. Деякі скаржаться на те, що їхня робота занадто важка. У деяких випадках усі ці скарги і невдоволення мають під собою підґрунтя. Важливо вказати, що в деяких місцях, як це видно з наявних даних, жіноча робота поставлена досить слабо. Зростання жіночого безробіття залежало від тендерної дискримінації не менше, ніж від низької кваліфікації жінок. Знаходимо підтвердження цих слів у матеріалах спецзведень про положення жінок на виробництві. Так, його укладачі відзначали: «Працівниця Транспортного цеху ХАРЧЕНКО Марія в бесіді з питання про висунення говорила: «Я працюю вже 7 років у заводі і все вожуся з носилками. Є маса місць легких, які займаються колишніми буржуйками або буржуями, а нас на них не висувають». Інша працівниця почала розповідати випадок, який мав місце в цьому ж цеху. На честь 8-го березня ц.р. на посаду пом. машиніста при паровозному депо була висунута працівниця ЩЕРБИНА. Чоловіки-машиністи і пом. машиніста відмовилися її прийняти, всіляко наполягаючи, щоб її забрали з депо. ЩЕРБИНА хотіла потрапити в депо і всіляко домагалася цього, при чому ходила в профбюро, райком та інші організації, але їй довго не вдавалося домогтися позитивних результатів: начальник депо ПОПОЗ повністю підтримував означених робітників теж висуваючи низку мотивів чому ЩЕРБИНА не може бути помічником машиніста.

---

¹ Спецзведення про становище жінок на виробництві (підприємства Дніпропетровщини). ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20. Спр. 2988, Арк. 135-139. <https://edu.lvivcenter.org/documents/report-women-industry-1929/>

Жіноча робота в прокатному цеху поставлена задовільно. На цілу низку посад і кваліфікацій висунуті жінки. Жінки працюють на таких посадах: вагар на складі сортів заліза, вагар на вугіллі та дроту, машиністи мотора приводу №9 і електричного крана на складі сортів заліза, машиністи таскалок на всіх приводах цеху, на маркуванні аркушів №4-10 і т. ін. Але серед деяких груп робітників є розмови про те, що, працюючи на якійсь із машин, жінка мало знайома з нею і остання, працюючи без належного нагляду, зупиняється. Робітник КИЗИЧЕНКО Григорій, 35 років, говорив у групі робітників: «Приходячи на роботу, досвідчені машиністи кранів оглядають кожен болтик і гайку і тоді приступають до роботи, а у жінок-машиністів цього немає. Вони працюють доти, доки не настане зупинка, тобто розтріпається вся машина. Через це у нас у прокатному цеху відбуваються часті зупинки крана, що особливо спостерігається останнім часом.

На водокачці силового цеху з висуненням жінок не зовсім благополучно. Висунули одну працівницю ЧЕРНІКОВУ машиністом на нові насоси, де, крім неї, працюють ще 3 чоловіки. Незважаючи на те, що працювала вона на одній роботі з ними, але отримала платню 37 рублів, тоді як чоловіки отримали по 92-100 рублів. Виписку премій здійснював завідувач водокачки МОШКОВ. Коли вона пішла довідуватися про заробіток, то їй сказали, що вона працює, як поденщиця, але після довгих поневірянь їй все ж доплатили 21 руб.¹». Подібних випадків можна навести ще багато. Вони свідчать, що попри риторику опіки про жінок і важливість кампанії щодо залучення жінок до промисловості, на повсякденному рівні жінки зазнавали утисків.

Попри те, що партія з розумінням поставилася до проблем жінок, на першому місці все ж таки стояла ідея підтримання «чистоти» робітничого класу. Побоюючись, що нечисленну «опорну» групу в особі досвідчених промислових робітників поглине хвиля вороже налаштованих селян, партія скоординувала свою політику, взявши курс на жорсткий контроль ринку праці. Ця політика була спрямована на відсіювання знедолених селян і непманів і крім того

---

¹ Спецзведення про становище жінок на виробництві (підприємства Дніпропетровщини). ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 20. Спр. 2988, Арк. 135-139.

ускладнювала становище жінок. Намагаючись зберегти чистоту робітничого класу, партія зайняла жорстку позицію щодо відношенню до розширення меж цієї соціальної групи. До кінця 1929 р. партія здавалася практично паралізованою через свою непохитність і не була здатна гнучко реагувати на бурхливі зміни в економіці. З одного боку, був страх втратити підтримку робітничого класу, з іншого - дефіцит трудових ресурсів, що зростав, і безліч нових претендентів на робочі місця; розв'язати цей конфлікт партія виявилася не в змозі. Протягом 1920-х рр. поняття «робітник» неодноразово переглядали, але в умовах контрольованого ринку праці профспілкам вдалося зберегти значну частину привілеїв, незважаючи на потреби знедолених селян і безробітних жінок. Свої спроби зберегти старе визначення робітничого класу партія полишить лише наприкінці осені 1930 р. через крайню потребу промисловості в нових джерелах робочої сили¹.

---

¹ Goldman W. Women, the state and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 45-46.

3.2 Жінвідділи

Упродовж 1920-х рр. жінки постійно критикували політику недопущення їх на ринок праці, яку проводила партія. Безліч заперечень і скарг надходило до жінвідділів, організацій, створені рішенням ЦК РКП(б) у 1919 р. за наполегливими вимогами з боку членів партії та безпартійних. Жінвідділи боролися за розширення поняття «робітничий клас», вказуючи на проблеми, з якими стикаються жінки, зокрема безробіття, проституцію, низьку заробітну плату і відсутність кваліфікації. Незважаючи на те що Центральний Комітет підтримав жінвідділи, активісти боротьби за права жінок перебували в гострій конфронтації з малоосвіченими рядовими партійцями чоловічої статі, ставлення яких до жінок формувалося на основі традиційних селянських уявлень їхніх батьків. Від самого початку жінвідділи не зійшлися в поглядах із профспілками в питанні організації жінок, але незважаючи ні на що, вони являли собою справжній «пролетарський жіночий рух»¹.

Жінвідділ був першою масовою організацією, створеною жінками для відстоювання своїх інтересів у рамках революційного контексту. Жінки не тільки активно захищали свої інтереси, а й об'єднувалися в організації для розробки програми жіночого руху. У середовищі робітниць і селянок жіночі організації знайшли, хоч і не масову, але активну підтримку. Сам жінвідділ з'явився внаслідок «постійного тиску з боку невеликої групи жінок із партійного середовища». Уявлення жінвідділу про жіночу емансипацію вплинуло на законопроекти, ухвалені більшовиками після того, як вони прийшли до влади. Слід зазначити, що від самого початку більшовики розглядали «фемінізм» - ідею створення жіночих організацій, що захищали б інтереси жінок, - із недовірою та ворожістю. Для них був неприйнятним не тільки «буржуазний фемінізм» привілейованих класів, а й фемінізм жінок із робітничих кварталів. Ідея створення окремої жіночої організації неодноразово обговорювалася партійними

---

¹ Савченко І. Делегатські зібрання на Запоріжжі у 1920-х роках: очікування влади, прагнення жінок і результати / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 308.

керівниками. Більшість членів партії - від Політбюро до фабричних осередків - відмовлялися визнати, що робітники-чоловіки і робітниці можуть мати різні інтереси, що жінкам, можливо, знадобиться окрема організація, щоб забезпечити рівність, або, що сексуальні утиски не завжди мають стосунок до класової проблеми¹.

Олександра Коллонтай практично самотужки розпочала боротьбу за окрему жіночу організацію. Згодом до неї приєдналися й інші жінки, зокрема жіночий актив, жіночі дільниці та побутові дільниці (жінки, які займалися поліпшенням і перетворенням побуту)². Про ці групи відомо не так багато, але звіти про засідання 1920-х рр. з приводу жіночої організації свідчать про те, що більшість жінок у цих групах були малоосвіченими, а багато хто неписьменними. Здебільшого в місцевих зборах, організованих жінвідділами, брали участь селянки (59 %), у меншій кількості робітниці (14 %), службовці (8 %) і домогосподарки (10,5 %)³. Приблизно кожна третя була неписьменною. Багато членів партії, включно з жінками, нерідко ставилися до членів жінвідділу зневажливо, вважаючи, що вони «політично відсталі» і «займаються дрібницями». Одна комуністка з глузуванням назвала їх «найменш кваліфікованими працівницями партійного апарату». Щонайменше два партійні керівники зазначили, що в міру просування вгору кар'єрною драбиною жінки починають соромитися свого «жінвіддільського походження»⁴.

Проте «найменш кваліфіковані» часто були набагато ближчими до світу робітників і селян, а неосвіченість була не наслідком обмеженості, а радше відсутністю можливості вчитися. Очільниці жінвідділів, як правило, мали скромне походження. Жінвідділ швидко став, за висловом Олександри Артюхіної, «справжнім універмагом». Як і радянський універмаг, що продав

¹ Goldman W. Women, the state and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 51

² Вороніна М. Буржуазний фемінізм і радянська влада: війна чи компроміс? // Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 269.

³ Виктор. Состав делег. собранный улучшается // Коммунистка. 1929. № 12. С. 28-29.

⁴ Любимова С. Больные вопросы // Коммунистка. 1928. № 10. С. 62

усе - від інструментів до піжам, жінвідділ займався всім потроху. Його мета була двоякою: підготувати жіночі кадри (жіночий актив) для роботи в партії та уряді і, що важливіше, перетворити природу і структуру повсякденного життя¹. Жінвідділ активно пропагував програму жіночого руху, спрямовану на повноцінну участь жінок у суспільному житті шляхом соціалізації сфери побуту. Передбачалося, що, коли неоплачувану жіночу домашню працю замінить оплачувана робота пралень, їдалень, дитячих садочків і ясел, сім'я поступово «відіме», суспільство складатиметься з незалежних індивідуумів, про яких у дитинстві й у старості піклуватиметься держава. Вільному вибору партнерів не перешкоджатимуть нерівність та економічна залежність. Таким чином, прагнучи перетворити побут, жінвідділ ставив собі за мету перетворення приватного життя, сім'ї, виховання дітей. Його ідеї простягалися далі побудови чергової пральні або дитячого садка, було взято курс на повну трансформацію структури сім'ї на найглибшому рівні. Метою жіночого руху була зміна ролі жінки в суспільстві поряд зі зміною самого суспільства.

Протягом 1920-х рр. жінвідділ боровся із серйозними перешкодами на шляху реалізації своїх революційних ідей. Слід зазначити, що з моменту утворення жінвідділу в партії існували розбіжності з приводу цілей цієї організації. Хтось хотів, щоб жіночий актив служив завданням партії, інші вважали, що потрібно відстоювати інтереси жінок. Розбіжності виявлялися навіть під час вибору основного завдання жінвідділу: підготовка жіночих кадрів чи перетворення побуту. Попри те, що партія офіційно підтримувала жінвідділи, питання про створення окремих жіночих організацій, зокрема на фабриках, не наближалось до вирішення. Не бажаючи кидати виклик укоріненим у місцевих партійних і профспілкових організаціях забобонам щодо жіночої праці, з одного боку, і будучи ідеологічно вразливою до тиску жінок-активісток – з іншого, партія так і не виробила послідовної позиції з цього питання². Упродовж 1920-х

---

¹ Артюхина А. За социалистическую переделку быта // Работница. 1930. № 4. С. 3.

² Горева Е. Вопросы женработы на партконференции // Коммунистка. 1929. № 8. С. 28.

рр. партія легко кидала звинувачення в «сепаратизмі», але при цьому не роз'яснювала суті проблеми. У чому була необхідність? В організації політично активних жінок? В організації, що займається проблемами жінок? Ці питання звучали неодноразово під час дискусій про призначення жінвідділу. Крім того, якщо окрема жіноча організація потрібна, хто має цим займатися? Жінвідділ чи місцеві парткоми, ради чи профспілки?

Серед жінок також не було згоди з цих питань¹. Значна кількість «старих комуністок і більшовичок» ставилася до жінвідділу і його діяльності негативно. Вони вважали, що жінки і чоловіки повинні входити в єдину організацію, а жінвідділ недостатньо інтегрований у політичне життя партії. Артюхіна сама визнавала, що багато жінок - членів партії вважали, що жінок треба залучати до «загальної партійної роботи». Чоловіки, особливо на місцях, вважали, що їхні товариші - жінки, зрозуміло, візьмуть на себе ту партійну роботу, яка пов'язана із соціальними службами і побутом. Жінки, побоюючись опинитися поза загальною течією, були незадоволені, що їм доручають таку роботу автоматично, просто тому, що вони жінки. Партія пропонувала їм ту саму форму поділу праці, яка існувала в побуті, і це їх обурювало. Деякі з найнаполегливіших прихильниць ліквідації жінвідділу, які виступали на партійних зборах, фактично були колишніми співробітницями жінвідділу, переведеними на «загальну партійну роботу»².

У травні 1928 р. Оргбюро ЦК партії завдало фабричному жіночому руху удару, видавши постанову, згідно з якою відповідальність за ведення роботи серед фабричних робітниць передавали від жіночих профорганізаторів місцевим парткомам. Багато фабричних парткомів оперативно відреагували на цю постанову, ліквідувавши відповідну посаду. Під час інспекції, проведеної два роки по тому, тридцять чотири профспілкові організації слухняно повідомили,

---

¹ Лабур О. «Чому нас не організовують?»: жінки і більшовики в комунікативній взаємодії в 1919-1920 роках в Україні / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 282.

² Артюхіна А. За социалистическую переделку быта // Работница. 1930. № 4. С. 3.

що ця постанова значно поліпшила ситуацію: жінки стали більше уваги приділяти роботі, «скоротилося скликання спеціально жіночих зборів, що збільшило участь робітниць у загальносоюзних зборах і посилило їхню активність», «посилилася робота з підвищення виробничої кваліфікації робітниць». Незалежне дослідження ситуації на фабриках дає набагато менш оптимістичну картину. «Питання підняття виробничої кваліфікації робітниць, умови їхньої праці, культурне і виробниче виховання майже не є предметом виховання планового опрацювання» фабричних комітетів. Ці питання ніколи не обговорювалися на заводських і цехових зборах, вони хвилювали тільки жінок-працівниць»¹. Навіть Центральний Комітет зазначив у 1927 р., що ліквідація інституту жіночих профорганізаторів не поліпшила роботу фабричних комітетів і профспілок. Лише деякі жінки відвідували виробничі наради, лише зрідка жінці вдавалося стати майстром або помічником майстра. У профспілці текстильних працівників 33 % працівниць були неписьменними, багато жінок-активісток ледь уміли читати. Профспілки не зробили нічого для просвіти жінок-працівниць, серед яких поширювалися антисемітські погляди, євангелізм, багато хто згодом був втягнутий у релігійні секти². Опитування, проведене в Сталінському окрузі, показало, що «директиви про скасування жіночих профорганізаторів більшість низових профорганів сприйняла як ліквідацію взагалі роботи серед робітниць, через що обслуговування їх було абсолютно недостатнім». Коли профспілкових діячів на місцях запитували про їхню роботу серед жінок, вони відповідали: «У нас є директиви не виділяти роботу серед робітниць, а тому ми про неї особливо не говоримо»³.

У грудні 1927 р. делегати XV з'їзду партії критикували жінвідділ за дублювання роботи Відділу агітації та пропаганди, розпалюючи давній конфлікт між двома організаціями. З'їзд організував комітети з раціоналізації, які мали ліквідувати «паралелізм» - дублювання роботи двох і більше організацій. У першій половині 1928 р., провівши невелике дослідження діяльності місцевих

---

¹ Тихомирова А. Как профсоюзы выполняют директивы партии // Коммунистка. 1928. № 6. С. 50-51.

² Прищепчик З. Работа профсоюзов среди работниц // Коммунистка. 1928. № 6. С. 53.

³ Черевадская. Труд и быт работниц // Коммунистка. 1928. № 6. С. 63.

партійних організацій, комітети з раціоналізації рекомендували ліквідувати місцеві жінвідділи та передати їхні функції місцевим відділам агітації та пропаганди (агітпропам) і організаційним відділам (оргвідділам). До червня діяльність комітетів із раціоналізації охопила більшу частину СРСР, зокрема й союзні республіки, в результаті місцеві жінвідділи були значно обмежені у своїй діяльності¹.

5 січня 1930 р., згідно з внесеною попередньої весни пропозицією делегатів партійного з'їзду, Політбюро скасувало жінвідділ ЦК. Це сталося в межах великої реорганізації апарату Центрального Комітету, під час якої було ліквідовано ще кілька відділів, включно з секцією євгеніки, відділом по роботі в селі та відділом статистики. Л. Каганович заявив, що дедалі більша складність завдань, що стоять перед партійним керівництвом, зокрема з висування і добору кадрів, спонукали до цієї реорганізації. Відділ агітації та пропаганди (Агітпроп) було розділено на дві частини: відділ культури і пропаганди, який разом із Наркоматом освіти мав займатися культурно-просвітницькою і партійною роботою у пресі, і відділ агітації та масових кампаній (Агітмас), який, зокрема, мав організовувати соцзмагання, вибори до рад, займатися підвищенням продуктивності праці та хлібозаготівлями. Каганович пояснив, що відтепер робота серед жінок має бути підпорядкована масовим кампаніям, які вже проводяться: індустріалізації та колективізації, У зв'язку з цим жінвідділ буде розпущено і замінено жіночим сектором у складі свого старого конкурента, Агітвідділу його старого конкурента, Агітмасу. Каганович зазначив, що у зв'язку з тим, що робота серед жінок нині набула важливого значення, вона повинна проводитися всіма відділами Центрального Комітету, і, конкретніше, вона має бути продовжена в рамках успішних масових кампаній, організованих партією в місті та селі. Хоча Каганович - символічно - наголосив на важливості роботи серед жінок, він також дав зрозуміти, що, на думку Політбюро, у спеціальних жіночих організаторах уже немає потреби, сама «важливість» роботи серед

---

¹ Крымский Д., К. Н. Профсоюзы на новом этапе // Партийное строительство. 1929. № 2. С. 15.

жінок вимагає передання її «загальним» партійним організаціям¹. Розуміючи, що жіночий актив різко відреагує на ліквідацію жінвідділу, Політбюро не стало прямо оголошувати про своє рішення. Перший натяк з'явився в «Правді» - під виглядом прохання самих працівниць. Під великим жирним заголовком «За докорінну перебудову керівництва роботою серед жінок» містилася довга стаття, присвячена дослідженню умов праці на Харківських заводах, проведеному ударною жіночою бригадою. Бригада виявила те, що було відомо будь-якому організатору на заводі: ситуація тут плачевна. За ту саму роботу жінки не тільки отримували нижчу зарплату, ніж чоловіки, а й узагалі перебували в нижній частині зарплатної шкали. У них не було можливості кар'єрного зростання і підвищення кваліфікації, вони починають серйозно думати про побутові проблеми і, що ще важливіше, вирішувати їх. Вона наполегливо вимагає, щоб профспілки, партія і ради визнали, що їхньою метою є соціалізація домашньої праці та трансформація сімейного життя. Ця мета не повинна бути забута².

У червні 1931 року Центральний Комітет партії скликав збори жіночих секторів Агітмасу з метою роз'яснити їхні завдання і покінчити з непотрібною тепер зосередженістю на питаннях побуту. На зборах повідомили, що нові сектори мають сконцентруватися на організації робітників і селянок «на допомогу соціалістичному будівництву», на подоланні «труднощів цього будівництва». Багато хто з жіночого активу заперечували проти такої вузької спрямованості. Вони з тривогою запитували: якщо не жіночі сектори займатимуться реорганізацією побуту, то хто? Яка організація займатиметься революційним перетворенням життя за відсутності жінвідділу? Жіночий актив навіть не припускав, що партія відмовиться від одного з фундаментальних революційних завдань. Хто буде стимулювати самостійну активність жінок? - питали співробітники жінвідділу. Хто допоможе жінкам, які самостійно займаються перетворенням повсякденного життя? Відповідь була: «ніхто». Саме

¹ Goldman W. Women, the state and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 69

² Работу среди женщин должен проводить весь аппарат партии, советов и профсоюзов // Правда. 18 января 1930.

так відповіли партійці від імені Центрального Комітету. Жіночі сектори більше не повинні займатися питаннями побуту, а також заохоченням і висуненням жінок (цим займається відділ кадрів). Партійне керівництво категорично заявило: «Побутові питання не можуть займати зараз центральне місце в масовій роботі серед жінок. Центральними питаннями нашої агітації мають стати основні питання, порушені XV з'їздом партії». Щоб не виникало зайвих запитань, представниця ЦК коротко перерахувала нові завдання: прискорення темпів економічного розвитку, підвищення якості роботи, зниження собівартості продукції, включення жінок у рух ударників (кампанія з підвищення продуктивності праці) та інші форми соціалістичного змагання. Ні революційний, ні будь-який інший побут до списку не входив. На засіданні була піддана критиці діяльність жінвідділу за недостатню увагу до промислового виробництва: робітниці занадто активно займаються побутом, це заважає роботі, зокрема відвідуванню виробничих зборів. Міські сектори мають насамперед займатися виробництвом, сільські - темпами і якістю колгоспного будівництва, питаннями внутрішньої дисципліни і згуртованості, питаннями закріплення колективних трудових навичок і громадських обов'язків. Цим завданням мали бути підпорядковані всі інші¹.

---

¹ Goldman W. Women, the state and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 77.

ВИСНОВКИ

Соціальну політику у СРСР варто розглядати і розуміти як особливе сплетіння практик модерної держави, одним із засадничих принципів якої є раціональна трансформація суспільства відповідно до наукових та естетичних норм свого часу. Варто зауважити, що на момент приходу більшовиків до влади більше 80% населення було селяни, тому образ, ідентичність та характеристика пролетаріату не була цілісним. Перед радянською владою постала проблема утвердити героїчний статус робітника, представити і репрезентувати образ героя-робітника іншим верствам населення. Не меншим викликом було конструювання образу робітниці. В образі нової радянської жінки влада прагнула візуалізувати новий соціальний порядок, та зміни у гендерній ієрархії. Це відображається насамперед у радянських агітаційних плакатах. Можемо констатувати, що новий візуальний образ жінки був подібним до чоловічого. На початку 1920-х жінку часто зображали як копію чоловіка. Вона зображувалась такою, що має спеціальні навички, знається на ковальстві. Саме в такий спосіб відбувалось героїзація образу жінки. Проте, жінка-робітниця була допоміжною фігурою для робітника-чоловіка. Образ жінки-помічниці (ковалю-чоловіка) зникає на початку НЕПу. У роки перших п'ятирічок з'являється чимало плакатів, які репрезентують жінку-робітницю. В цей час жінка зображалася не лише як робітниця але й як освічена і культурна особа.

З середини 1930-х рр. образ жінки-матері знову стає актуальним через зміну ставлення влади до репродуктивної політики. Вона еволюціонувала від дозволу, обмежень та заборони абортів. Слід зазначити, що контроль за репродуктивною сферою життя населення був не лише радянською особливістю. Лідери європейських країн після завершення Першої світової війни зрозуміли важливість здоров'я дітей та підлітків. Оскільки саме цей фактор впливає на масовість та міць армій. Тому проблеми гігієни, акушерства, гінекології, догляду за дитиною ставали ледь не питанням національної безпеки у майбутньому. Саме з цих причини у радянській системі охорони здоров'я піклування про матір і дитину посідало провідне місце.

Залучення жінок до промисловості вплинуло на гендерні відносини у промисловості. Радянська влада звичайний пошук нових трудових ресурсів зображала як особливий проєкт емансипації жінок. Вони могли отримати доступ до професій, які традиційно вважалися чоловічими. В межах кампаній із «просування» жінок у заводській ієрархії окремі робітниці отримували посади, вищі ніж чоловіки. На повсякденному рівні це призводило до напруження відносин між чоловіками та жінками на виробництві. Варто відзначити, що під час форсованої індустріалізації новими робітниками ставали вихідці із селян, родинний устрій яких був доволі патріархальний. Нові працівники заводів і фабрик ментально лишалися «селянами у робітничому одязі». Тому для них призначення жінок на адміністративні посади чи закріплення за ними відповідальності за важливі виробничі процеси були незрозумілими. Ми можемо бачити значні розриви між ідеологією та повсякденністю. Ідеологічно обґрунтувати конфлікти між чоловіками та жінками на підприємстві було достатньо важко. Адже, з точки зору марксистів і жінки і чоловіки на виробництві – передусім робітники. Тому в умовах робітничого контролю над виробництвом конфлікти між ними неможливі.

Радянські феміністки (О. Коллонтай та ін.) були з цим незгодні. Вони намагалися поставити «жіноче питання» на порядок денний, говорили про їх потреби (освітні, робочі, медичні). З цією метою були створені спеціальні жіночі відділи, які діяли з 1919 до 1930 р. Їх учасниці відчували гостру потребу у комунікації із владою та вбачали у створенні жінвідділів, засіданнях їх комісій таку можливість. Причинами такої потреби у комунікації була привабливість гасел більшовиків щодо гендерної проблеми та необхідності її вирішення. Однак більшовики не мали намірів виконувати свої гасла. Вони лише інструменталізували емансипаційний проєкт для прискорення мобілізації жіноцтва на потреби планової економіки, яка вимагала дешевих робочих рук. Відтак, залучивши жінок на ринок праці, радянська влада ще й використала цей факт для пропаганди переваг нового суспільного устрою, який начебто «звільнив жінок від кухонного рабства».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Альтгаузен Н. Ф. Отец и ребенок. Москва: Государственное медицинское издательство, 1928. 115 с.
2. Артюхина А. За социалистическую переделку быта // Работница. 1930. № 4. С. 3.
3. Виктор. Состав делег. собраний улучшается // Коммунистка. 1929. № 12. С. 28-29.
4. Гофштейн А. С. Рационализация материнства // Врачебное дело. 1927. № 19.
5. Горева Е. Вопросы женработы на партконференции // Коммунистка. 1929. № 8. С. 28.
6. Делегатка, 1924. С. 8.
7. Дулицкий С. О. Учреждения охраны материнства и младенчества // Делегатка. 1923. № 3. С. 27–28.
8. Каневский А. Е. Суд над Анной Горбовой по обвинению в производстве себе выкидыша (аборта). Одесса, 1925, 78 с.
9. Книга матери (Как вырастить здорового и крепкого ребенка и сохранить свое здоровье). Москва: Издание отдела охраны материнства и младенчества Наркомздрава, 1926. 145 с.
10. Конюс Э. М. Общественная и культурно-просветительная работа медицинского персонала / Под ред. В. П. Лебедева. Москва: Издание отдела охраны материнства и младенчества Наркомздрава, 1928. 184 с.
11. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 3–15. Т. 2. Москва: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1983. 596 с.
12. Крымский Д. Профсоюзы на новом этапе // Партийное строительство. 1929. № 2. С. 15.
13. Коллонтай А. Тезисы о коммунистической морали в области брачных отношений // Коммунистка. 1920. № 12–13. С. 34-38.
14. Лурье П. Необходимо изжить аборты // Гигиена и здоровье. 1938. № 4. С. 7-15.
15. Любимова С. Больные вопросы // Коммунистка. 1928. № 10. С. 62
16. Прищепчик З. Работа профсоюзов среди работниц // Коммунистка. 1928. № 6. С. 53.
17. Работу среди женщин должен проводить весь аппарат партии, советов и профсоюзов // Правда. 18 января 1930. С. 2.
18. Рахманов А. Н. Консультации для беременных и родильниц как основа охраны материнства и младенчества // Охрана материнства и младенчества. 1926. № 1. С. 2-6.

- 19.Рахманов А. Н. На пути к сознательному материнству // Охрана материнства и младенчества. 1926. № 3. С. 3–7.
- 20.Семашко Н.А. Замечательный закон (о запрещении аборта) // Фронт науки и техники. 1936. № 7. С. 38.
- 21.Спецзведення про становище жінок на виробництві (підприємства Дніпропетровщини). Центральний Державний архів громадських об'єнань України, Ф. 1, Оп. 20. Спр. 2988, Арк. 135-139.
- 22.Тихомирова А. Как профсоюзы выполняют директивы партии / / Коммунистка. 1928. № 6. С. 50-51.
- 23.Черевадская. Труд и быт работниц // Коммунистка. 1928. № 6. С. 63.

- 24.Андрейканіч А. Антологія українського плаката першої третини ХХ століття. Косів: Видавничий дім «Довбуш», 2012.
- 25.Авраменко А.В. Радянський плакат 1920-1930-х рр. як засіб пропаганди // Наукові записки НаУКМА. 2010. Т. 101 : Теорія та історія культури. С. 66-72.
- 26.Березіна З. Жінки Радянської України – активні будівники комунізму. Київ: Промінь, 1954.
- 27.Веселова О.М. ЖІНВІДДІЛИ // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Zhinviddily> (дата звернення 01.05.2024)
- 28.Вороніна М. «Нова радянська жінка» гендерна політика радянської влади у 1930- х рр. // Українські жінки у горнилі модернізації / Ред. О. Кісь., Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017, С. 131-156.
- 29.Вороніна М. Буржуазний фемінізм і радянська влада: війна чи компроміс? / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 265-280.
- 30.Вороніна М. Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20–30-ті рр. ХХ ст.). // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». Вип. 33. Харків, 2008. С. 147– 153.
- 31.Канівець А. «Нова» VS «стара» жінка в українському кінопросторі 1920-х – початку 1930-х років / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 116-133.
- 32.Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження». 2016. № 2.С. 56-72
33. Кобченко К. Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СРСР у 1920–1930 рр. // Українознавчий альманах. 2010. Вип. 4. С. 106 –115.

- 34.Кобченко К. Емансипація у дзеркалі пропаганди: жіночі образи радянських плакатів 1920-1930 рр. / Центр СУА з жіночих студій в УКУ <https://www.youtube.com/watch?v=qkong1paaBU>
- 35.Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920-1924 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2007. С. 9
- 36.Лабур О. «Чому нас не організовують?»: жінки і більшовики в комунікативній взаємодії в 1919-1920 роках в Україні / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 281-302.
- 37.Лабур О. Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. // Сторінки історії : зб. наук. пр. К., 2014. № 37. С. 117– 127.
- 38.Міхеєва О. Проблемні складові повсякденної практики регулювання народжуваності та утримання неповнолітніх у контексті радянської сімейної політики 1920х рр. Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 3. С. 187.
- 39.Маркова С.В. «Жіноче питання» як фактор розширення соціальної бази радянської влади (20-30-ті роки ХХ ст.). Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. 2009. № 27. С. 197-201.
- 40.Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2006. № 15. С. 48.
- 41.Нагорна Н. Соціальні виміри політики більшовиків щодо емансипації жінок у 1920-х роках (на матеріалах компартійних відділів для роботи серед робітниць і селянок УСРР). 2011. № 6. С. 128 – 136.
- 42.Новикова Е. Ч. Забота партии о женщине-матери // Опыт КПСС в решении женского вопроса. Москва: Мысль, 1981.
- 43.Ніколаєнко О. Перші кроки радянської влади у справі охорони материнства і дитинства в Україні (1919-1920-ті рр.). Харків: ХНПУ імені Г. Сковороди, 2021.
- 44.Посохов С. Прблеми теорії та практики історичної імагології: український вимір // Ідеологія і політика, 2020, №2. С. 7-28.
- 45.Савченко І. Делегатські зібрання на Запоріжжі у 1920-х роках: очікування влади, прагнення жінок і результати / Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / ред. О. Кісь. Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України, 2023, С. 308.
- 46.Сапицька О. Соціально-економічна підтримка інституту материнства та дитинства на селі у 20-ті-30-ті рр. ХХ ст. Історичні записки. 2012. №35. С.221.
- 47.Струмилин С. Г. К проблеме рождаемости в рабочей семье // Проблемы экономики труда. Избр. соч.: В 5 т. Москва: Госполитиздат, 1964. Т. 3. С. 137.

- 48.Топчій О. Становлення системи охорони здоров'я Чернігівщини: роль сільських медичних працівників (1920-1930 рр.). Краєзнавство. 2014. № 2. С. 85.
- 49.Українські жінки у горнилі модернізації / ред. О. Кісь, Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 302 с.
- 50.Bingham N. En(Gendering) Policy: Gender Policies in Former Soviet Republics. Louisiana State University, 2012. P.23-24.
- 51.Engel B. A. Women in Russia 1700–2000. Cambridge: Cambridge University press, 2004, 328 p.
- 52.Fitzpatrik S. Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s. New York and Oxford: Oxford University Press, 1999, 228 p.
- 53.Goldman W. Women, Abortion, and the State, 1917–36 // Russia`s women: accommodation, resistance, transformation/ edited by Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel, Christine D. Worobec. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991. 340 p.
- 54.Goldman W. Women, the state and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 317-327.
- 55.Gross S. The demographic argument in Soviet debates over the legalization of abortion in the 1920's. 1992. 384 p.
- 56.Hoffman D. L. Mothers in the Motherland: Stalinist pronatalism in its pan-European context // Journal of social history. 2000. № 1. P. 35–54.
- 57.Hoffman L. Cultivating the Masses. Modern state practices and Soviet Socialism 1914-1939. Cornell University Press, 2011. p 228 p.
- 58.Kirschenbaum L. Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917-1932. Psychology Press, 2001. P. 50-59.
- 59.Rigby T.H. Communist Party Membership in the U.S.S.R. 1917–1967. Princeton: Princeton University Press, 1968, 128 p.
- 60.Rossi E.The Emancipation of Women in Russia before and after the Russian Revolution.URL: <https://www.marxist.com/emancipation-women-russia.htm>; Evans B. Bolshevik Women. New York and Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997. 412 p.
- 61.Stites R. The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978, 268 p.
- 62.The Soviet Political Poster. 1917–1980: from the USSR Lenin Library collection. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books. 1985, 261 p.
- 63.White St. The Bolshevik Poster. New Haven, Conn.; London: Yale University Press, 1988, 302 p.

РЕЗЮМЕ

Актуальність теми зумовлена тим, що проблема формування нової радянської жінки була однією із ключових для радянської влади. Партійні діячі та чиновники докладали значних зусиль, щоб сформувати образ нової радянської жінки, здійснити «революцію побуту», звільнити жінок від «кухонного рабства». Радянська влада виступала активно за права жінок, у своїх плакатах і гаслах підкреслювала зміни у статусі жінки, що відбулися після приходу до влади більшовиків. Разом з тим, влада намагалася перевиховати жінку, соціалістичні гасла вона маскувала як гасла з емансипації жінок. Метою дипломної роботи є дослідити більшовицькі ідеї щодо емансипації жінок та їхнє практичне втілення.

Робиться висновок, що між наявними образами нової радянської жінки та повсякденним життям були значні лакуни, на які не могла впливати влада а жінки діяли відповідно до життєвої раціональності.

SUMMARY

The relevance of the topic is due to the fact that the problem of forming a new Soviet woman was one of the key issues for the Soviet government. Party leaders and officials made considerable efforts to shape the image of a new Soviet woman, to carry out a “revolution of everyday life,” and to free women from “kitchen slavery.” The Soviet government actively advocated for women's rights, emphasizing in its posters and slogans the changes in the status of women that occurred after the Bolsheviks came to power. At the same time, the government tried to re-educate women, disguising socialist slogans as slogans for women's emancipation. The purpose of this thesis is to study Bolshevik ideas about women's emancipation and their practical implementation.

It is concluded that there were significant gaps between the existing images of the new Soviet woman and everyday life, which could not be influenced by the authorities and women acted in accordance with the rationality of life.